

Doprinos Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja” njegovanju sjećanja na Prvi svjetski rat*

MISLAV GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Zagreb, Hrvatska

Mislav.Gabelica@pilar.hr

U članku autor analizira odnos hrvatskoga kulturnog društva, Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja”, čija je jedna od svrha bila njegovati uspomenu na „slavne događaje iz hrvatske prošlosti i na znamenite Hrvate”, prema baštini Prvoga svjetskog rata. Pritom taj odnos promatra kroz tri vremenske faze koje su djelovale izvan ovoga društva (fazu djelovanja društva unutar Austro-Ugarske Monarhije, unutar monarhističke Jugoslavije i unutar Nezavisne Države Hrvatske) te kroz dvije faze koje su djelovale unutar društva (fazu djelovanja društva pod Emilom Laszowskim do sredine 1930-ih i fazu nakon toga). Budući da autor ovo društvo u tom razdoblju određuje kao reprezentativno hrvatsko kulturno društvo, smatra da bi njegov odnos prema baštini Prvoga svjetskog rata mogao biti i pokazatelj odnosa cjelokupne hrvatske javnosti prema tom ratu.

Ključne riječi: Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”; Prvi svjetski rat

Uvod

U studenom 1905. skupina hrvatskih znanstvenih i kulturnih djelatnika u Zagrebu je osnovala društvo koje je od 1907. ponijelo naziv Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja” (DBHZ). Pod tim imenom društvo je djelovalo do uspostave Nezavisne Države Hrvatske (NDH), kada je u studenom 1941. zakonskom odredbom ukinuto te je osnovano novo društvo u svojstvu pravnoga nasljednika DBHZ-a, Viteški Red Hrvatskoga Zmaja. Slomom NDH, u svibnju 1945. društveni članovi sami su ukinuli Viteški Red Hrvatskoga Zmaja te ponovo uspostavili DBHZ, no u ožujku 1946. nova vlast društvo je raspustila, a njegovu cjelokupnu imovinu konfiscirala.¹

* Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština* (IP-2019-04-5897).

¹ O DBHZ-u vidi: PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga 1868. – 1949.*; PETKOVIĆ, *Zmaj-ska kronika 1905. – 1909.*; PETKOVIĆ, *Zmaj-ska kronika 1910. – 1918.*; STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog*; DESPOT, „Povijest Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja”, 5-40.

Cijelo vrijeme njegova postojanja jedan od glavnih zadataka društva bio je njegovati uspomenu na „slavne događaje iz hrvatske povijesti i na znamenite Hrvate”.² S obzirom na to da je Prvi svjetski rat svojim materijalnim i duhovnim razaranjem, ljudskim žrtvama i političkim posljedicama koje je za sobom ostavio za Hrvate nesumnjivo bio velik događaj, ostaje vidjeti je li prema sudu DBHZ-a za Hrvate bio i „slavan” i jesu li Hrvati koji su u njemu sudjelovali bili i „znameniti”. Ovim će se člankom na temelju dostupne literature, tiska i arhivskoga gradiva pokušati odrediti odnos DBHZ-a prema Prvom svjetskom ratu. Kako je DBHZ od postanka bio reprezentativna hrvatska ustanova za njegovanje sjećanja na hrvatsku prošlost koja je okupljala znanstvene i kulturne djelatnike različitih političkih opredjeljenja te je tijekom vremena, ovisno o svojem vodstvu, prolazila različite političke faze, njegov odnos prema Prvom svjetskom ratu može poslužiti i kao pokazatelj odnosa cjelokupne hrvatske javnosti prema tom nesumnjivo velikom događaju.

Politička orijentacija Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja”

Prema zamisli svojih osnivača, DBHZ je trebao biti isključivo kulturna udruga, „potpuno slobodna od svake političke stranke”, zasnovana tek na „hrvatskom domoljublju”.³ Zaista, tijekom svojega djelovanja DBHZ je okupljao pristaše različitih hrvatskih političkih stranaka, u djelovanju je uglavnom obilježavao ne previše kontroverzne događaje i osobe iz hrvatske prošlosti te se kolektivno nije izrazito svrstavao ni uz jedan hrvatski politički program. Međutim, u nijansiranom pregledu njegova djelovanja moguće je zapaziti politički duh koji je u određenom trenutku njime vladao.

Sve do sredine 1930-ih osnovni pečat djelovanju DBHZ-a davao je njegov „veliki meštar”, hrvatski povjesničar i arhivist poljsko-njemačkoga porijekla Emil (Emilij) Laszowski,⁴ pa je i sukob unutar DBHZ-a koji je 1935. rezultirao povlačenjem Laszowskog s čelne pozicije među ostalim započeo nezadovoljstvom dijela članstva njegovim dugogodišnjim privatiziranjem DBHZ-a.⁵ Prema nekim mišljenjima, Laszowski je u političkom smislu bio „oportunist i nedosljedni pristaša različitih, često upravo suprotnih političkih opcija”⁶ te se čitav svoj život ponašao „kao lojalan državni službenik svakoj vladajućoj

² PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga*, 120.

³ *Isto*; DESPOT, „Povijest Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja”, 7.

⁴ Emil (Emilij) Laszowski (Brlog na Kupi, 1. IV. 1868. – Zagreb, 28. XI. 1949.), povjesničar, arhivist i kulturni djelatnik. Dnevničar, arhivist, pa ravnatelj Zemaljskoga arhiva u Zagrebu (Hrvatskoga državnog arhiva). Proučavao je hrvatsku povijest, poglavito XVI. – XVIII. stoljeća, o čemu je objavio mnogobrojne članke, monografije i zbirke izvora. Pridonio je razvoju pomoćnih povijesnih znanosti. Bavio se zaštitom spomeničke baštine, napose starih gradova i utvrda. Jedan je od utemeljitelja i dugogodišnji voditelj Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja”. STIPANČEVIĆ, MANDUŠIĆ, „Laszowski, Emilij”, 573-575.

⁵ STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog, 193-196*.

⁶ *Isto*, 264.

opciji”.⁷ U mladosti je izvan roditeljskoga doma prihvatio pravašku političku ideju, kojoj nikad nije podložio svoju materijalnu egzistenciju. Početkom XX. stoljeća udaljio se od ekskluzivno hrvatskih nacionalno-političkih načela te priklonio stajalištima Hrvatsko-srpske koalicije o potrebi hrvatsko-srpske i šire slavenske „suradnje” unutar Monarhije. Tijekom Prvoga svjetskog rata priklonio se političkoj ideji „o stvaranju državne zajednice ravnopravnih južnoslavenskih naroda”.⁸ Po slomu Austro-Ugarske Monarhije, unatoč određenoj bojazni od dominacije Srba, „iskreno se priklonio” jugoslavenskoj državi te je „koristio svaku priliku da se dodvori vlastima, a simpatije prema članovima (srpske, op. a.) dinastije iskazivao je na svakom koraku”.⁹ Vjerojatno zbog takva političkoga držanja u međuratnom razdoblju, Laszowskom je u vrijeme NDH onemogućeno znatnije sudjelovati u hrvatskom javnom životu.¹⁰

Iz njegova pravaškoga, mladenačkog razdoblja potječe zanesenost Petrom Zrinskim i Franom Krstom Frankopanom,¹¹ hrvatskim velikašima pogubljenima 30. travnja 1671. u Bečkom Novom Mjestu nakon neuspjele pobune protiv Habsburgovaca.¹² Obilježavanje pogibije Zrinskog i Frankopana bilo je izvorno pravaški kult, nastao u drugoj polovini XIX. stoljeća, kojim se uz snažnu protuhabsburšku notu promicala ideja hrvatske državne neovisnosti.¹³ Sve do 1907. i dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast u banskoj Hrvatskoj hrvatske vlasti sprečavale su njegovanje toga kulta te je „malo njih svoje stanište prema mučenicima javno iskazivalo”. Dolaskom Koalicije na vlast tih smetnji nestaje, pa je i obilježavanje njihove smrti postalo masovnije.¹⁴ Te iste 1907. godine DBHZ je na inicijativu Laszowskog pokrenuo akciju za prijenos zemnih ostataka Zrinskog i Frankopana u domovinu, čime je prema nekim mišljenjima Družba „u stvari preuzela od Stranke prava njegovanje i širenje Zrinsko-frankopanskoga kulta”.¹⁵

Širim prihvaćanjem u hrvatskoj javnosti taj je kult mijenjao svoju simboliku, pa je umjesto prvotnoga predstavljanja ideje hrvatske državne neovisnosti počeo prvenstveno predstavljati otpor Hrvata Habsburgovcima i želju za rušenjem Monarhije, prilagodivši se pritom ideji hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva i programu stvaranja jugoslavenske države. Uoči Prvoga svjetskog rata kult su osobito posredstvom jugoslavenske nacionalističke omladine u

⁷ *Isto*, 266.

⁸ *Isto*, 264-267.

⁹ *Isto*, 268-269.

¹⁰ *Isto*, 163.

¹¹ PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga*, 177.

¹² Pobunu su digli zbog nedovoljnoga angažmana Beča, okrenutog sukobu s Francuskom, u borbi protiv Osmanskoga Carstva i radi obrane hrvatskoga državnog (staleških) prava, ugroženog sve izrazitijim apsolutističkim tendencijama Habsburgovaca. MIJATOVIĆ, *Zrinsko-frankopanska urota*.

¹³ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 124-125, 188-189; MIJATOVIĆ, *Zrinsko-frankopanska urota*, 148-151.

¹⁴ MIJATOVIĆ, *Zrinsko-frankopanska urota*, 150.

¹⁵ PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga*, 177-178.

tom smislu prihvatili i Srbi, koji su ga dotad omalovažavali, tumačeći urotu Zrinskog i Frankopana kao osobnu ambiciju dvojice velikaša koji su težili kraljevskoj kruni, pa su se kukavički predali vladaru, koji ih je zatim dao pogubiti.¹⁶ Na taj način ovaj je kult nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije postao prihvatljiv i jugoslavenskoj državi, pa su zemni ostaci Zrinskog i Frankopana 1919. u organizaciji DBHZ-a svečano, uz visoke državne i vojne počasti, preneseni u domovinu te 30. travnja pokopani u zagrebačkoj katedrali.¹⁷

Družba je i u međuratnom razdoblju nastavila njegovati kult Zrinskog i Frankopana, tumačeći ga u hrvatskome nacionalnom duhu, odnosno kao „jaku komponentu u izgradnji jedinstvenoga hrvatskoga nacionalizma, koji u svojoj biti nije nego etički ideal najčišće hrvatske narodne jezgre”.¹⁸ Pritom je nastojala zadržati podršku jugoslavenskih vlasti njegovanju toga kulta, pa je na sijelu DBHZ-a održanom 5. svibnja 1919. povodom prijenosa zemnih ostataka Zrinskog i Frankopana u domovinu ugostila Tomu Djalanića, „srpskog komitu iz Šabca (sedam puta ranjen u Velikom ratu)”, koji je nakon sijela bio „iznenađen našim bratskim gostoljubljem, o kojem će pričati diljem svoga rodnog kraja”.¹⁹ Znakovito je da pritom nisu ugostili nikoga od Hrvata pripadnika bivše austrougarske (domobranske) vojske. Isto je tako u svibnju 1926. u Zagrebu tijekom kongresa Udruženja rezervnih oficira i ratnika, organizacije ratnih veterana uglavnom srpske i tek formalno austrougarske vojske,²⁰ a vjerojatno na inicijativu Družbe, koja je prilikom kongresa preuzela zadatak „tumača za razgledbu grada Zagreba” za srbijanske goste,²¹ veća skupina srbijanskih pričuvnih časnika te četnika na čelu s vojvodom Kostom Pećancem i komitkinjom Sofijom Krsmanović (Jovanović) u zagrebačkoj katedrali položila vijence na grob Zrinskog i Frankopana.²²

Družba je 1921. počela njegovati još jedan izvorno pravaški kult. Riječ je o kultu Rakovičke bune, odnosno pogibiji jednoga od utemeljitelja Stranke prava, Eugena Kvaternika, i njegovih najbližih suradnika Vjekoslava Bacha i Ante Rakijaša u listopadu 1871. prilikom dizanja ustanka kod Rakovice za odcjepljenje Hrvatske od Austro-Ugarske Monarhije.²³ U borbi za pravaško naslijeđe koja je izbila nakon pravaškoga raskola 1895., ona pravaška struja koja je do kraja ostala na ekskluzivno hrvatskome nacionalnom stajalištu (fran-

¹⁶ GABELICA, „Pravaška mladež na hrvatskom Sveučilištu uoči Prvoga svjetskog rata”, 1151-1154.

¹⁷ MIJATOVIĆ, *Zrinsko-frankopanska urota*, 136-144.

¹⁸ PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga*, 278.

¹⁹ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrvatskog zmaja 6. 10. 1909.-18. 4. 1923.*, 294.

²⁰ O toj organizaciji vidi: NJUMEN, *Jugoslavija u senci rata*, 77-86; ŠARENAC, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941”, 27-38.

²¹ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnik glavnih skupština i odborskih sjednica B. H. Z. od 24. 4. 1926.-28. 4. 1928.*, 14.

²² „Posveta zastave rezervnih oficira”, *Hrvat* (Zagreb), 25. 5. 1926., 2.

²³ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 191-193; NEHAJEV, *Rakovica: o 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, 261-291.

kovci) u svojem je ideološkom imaginariju prednost davala Anti Starčeviću, a suprotna struja (domovinaši), koja je kasnije stupila u Hrvatsko-srpsku koaliciju prihvativši nacionalno načelo hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva, prednost je davala Eugenu Kvaterniku.²⁴ Sam kult Rakovičke bune razvio se relativno kasno, uoči Prvoga svjetskog rata, u krilu pravaške, mladohrvatske omladine nakon što se ona 1910. odvojila od svoje matične (frankovačke) stranke, Starčevićeve hrvatske stranke prava. U prvo vrijeme, dok je mladohrvatska omladina, odvojena od matične stranke, još uvijek zastupala pravaška nacionalno-politička stajališta, ovaj je kult prije svega predstavljao borbena program hrvatske državne neovisnosti,²⁵ no nakon što je dio te omladine prihvatio unitarno jugoslavenstvo i pristupio jugoslavenskoj nacionalističkoj omladini, i kult je počeo poprimati u prvom redu protuaustrijsko obilježje, prilagodivši se ideji stvaranja jugoslavenske države.²⁶ U tom smislu ovaj je kult stvaranjem jugoslavenske države njegovao i DBHZ, pa Mario Stipančević piše da je to društvo prihvatilo kult Rakovice jer se s motrišta Laszowskog sudbina Kvaternika, Bacha i Rakijaša poklapala sa sudbinom Zrinskog i Frankopana zbog zajedničke tragične smrti u borbi protiv Habsburgovaca.²⁷

Na osnovi ovdje iznesenih primjera djelovanja DBHZ-a u međuratnom razdoblju, kojima se pokušava okvirno odrediti politički duh koji je u tom društvu vladao do sredine 1930-ih, kad ga je bitno određivao utjecaj Emila Laszowskog, možemo zaključiti da je u tom razdoblju DBHZ pokušao dovesti u sklad hrvatsku nacionalnu ideju s jugoslavenskim političkim okvirom unutar kojega su dominirali Srbi. Zbog toga se pazilo da se društvo ne kompromitira obilježavanjem bilo koje osobe ili događaja iz hrvatske prošlosti koji bi se manifestirali u oporbi prema Srbima ili jugoslavenskoj državi, pa je u tom razdoblju jedini kontroverzniji datum društvo obilježilo 1928., nakon atentata na hrvatske zastupnike u beogradskoj skupštini i smrti Stjepana Radića. Tada je „tihom komemoracijom” DBHZ odao počast „poginulim borcima za hrvatsku slobodu dana 5. prosinca 1918. na Jelačićevom trgu u Zagrebu”.²⁸ Takav odnos prema „hrvatskom domoljublju” značio je da u tom razdoblju u ovom društvu hrvatski nacionalizam nije bio prisutan kao djelatan, pokretački impuls koji bi reagirao na aktualne probleme, nego kao okamenjena, muzejska pojava zamrznuta u prošlom dobu, dakle kao forma.

²⁴ MATKOVIĆ, „Valorizacija Eugena Kvaternika u svjetlu pravaških ideologija i hrvatske historiografije od kraja 19. stoljeća do 1918.”, 19-35.

²⁵ GROSS, „Nacionalne ideje studentske omladine uoči I. svjetskog rata”, 91-92, 98, 100-102.

²⁶ *Isto*, 121-122.

²⁷ STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog*, 188.

²⁸ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnik glavnih skupština i odborskih sjednica B. H. Z. od 2. V. 1928. – 16. XI. 1929.* (nema označene stranice). Kult petoprosinačkih žrtava začet je u međuratnom razdoblju kao bitno protujugoslavenski kult, koji je kao takav osobito afirmiran tijekom NDH. Uz pravaše (frankovce), u njegovu razvoju u međuraću sudjelovala je i Hrvatska (republikanska) seljačka stranka, a te, 1928. godine u njegovu obilježavanju sudjelovali su i hrvatski komunisti. Više o tome: GABELICA, MATKOVIĆ, *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918.*

Poslije povlačenja Laszowskog s čelnoga mjesta u DBHZ-u i kratkoga prijelaznog razdoblja, novi veliki meštar 1936. postao je hrvatski književnik Milutin Mayer (Zmaj Svetohelenski), nakon čega je društvom prostrujao nešto borbeniji hrvatski nacionalni duh. Kako je spomenuto, nezadovoljstvo u DBHZ-u, koje je rezultiralo povlačenjem Laszowskog iz vodstva, izbilo je zbog uvjerenja dijela članstva da je dotadašnjim vodstvom Laszowski privatizirao društvo. Osim toga, u historiografiji se taj sukob objašnjava i smjenom generacija u društvu, a ne posve jasno i ideološkim razlozima, odnosno tvrdnjom da se društvo izbijanjem Drugoga svjetskog rata našlo u „u okovima ustaškog režima”, i to „prema želji” njegovih bivših nezadovoljnika, koji su se u međuvremenu dokopali vodstva u društvu.²⁹ Iz tako sročene formulacije nije jasno je li novo vodstvo tek pozdravilo čin onoga što autor smatra dolaskom društva „u okove ustaškog režima” ili je već njihovo nezadovoljstvo starim vodstvom bilo uzrokovano njihovim pristajanjem uz ustaški pokret.

Mayer je 1920-ih bio istaknuti član Hrvatske stranke prava, sljednice frankovačke Starčevićeve hrvatske stranke prava (od rujna 1910. Stranka prava). U tom razdoblju bio je potpredsjednik zagrebačkoga Građanskoga kluba te stranke³⁰ i njezin zastupnik u zagrebačkom gradskom zastupstvu, odakle je 1927. izabran i za zagrebačkoga podnačelnika.³¹ Sve do Šestosiječanjske diktature 1929. i zabrane rada političkih stranaka Mayer je nedvojbeno pripadao toj stranci,³² a tijekom druge polovine 1930-ih, dakle baš u vrijeme kad je preuzeo vodstvo DBHZ-a, zabilježen je kao istaknuti član Hrvatske seljačke stranke (HSS).³³

Pristaše Hrvatske seljačke stranke bili su i „kolovođe protivnika Laszowskog” iz sredine 1930-ih Milan pl. Praunsperger (Zmaj Podlipovački), koji je smjenom u vodstvu DBHZ-a postao Mayerovim zamjenikom, te Viktor Mohr, koji je tom prilikom izabran za protonotara društva. Praunsperger je bio pravnik, bivši časnik austrougarske i jugoslavenske vojske i industrijalac židovske vjeroispovijesti, a u NDH je obnašao dužnosti pročelnika Pravosudnoga odjela Ministarstva oružanih snaga NDH i ravnatelja Ratnoga arhiva i muzeja NDH.³⁴ U međuratnom je razdoblju bio posljednji starješina Hrvatskoga sokolskog saveza,³⁵ organizacije koja je do prisilnoga gašenja krajem 1929., okupljajući osobe iz raznih hrvatskih političkih stranaka, predstavljala točku svehrvatskoga otpora djelovanju jugoslavenskih režimskih organizacija,³⁶ te je od 1927. do 1929. bio „HSS-ov načelnik” trgovišta Samobor.³⁷ Otac

²⁹ STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog*, 192-197.

³⁰ „U spomen Zrinjskih i Frankopana”, *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 30. 4. 1927., 4.

³¹ JONJIĆ, MATKOVIĆ, „Dr. Mile Budak – književnik i političar”, 30.

³² PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 231, 246, 254, 258.

³³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Prilog biografiji Milutina Mayera”, 84.

³⁴ PAAR, *Hrvatski sokol*, 282-283.

³⁵ *Isto*, 86.

³⁶ JONJIĆ, MATKOVIĆ, „Dr. Mile Budak – književnik i političar”, 23.

³⁷ VOJAK, „Političko-upravne prilike na području samoborskog kotara za vrijeme šestosiječanjske diktature (1929. – 1935.)”, 149.

bivšega časnika austrougarske vojske³⁸ i poduzetnika Dubrovčanina Viktora Mohra bio je „Talijan ili Nijemac”, a majka, rođena Paić, bila je „pravoslavka, ali je ljubav za Hrvatsku ulila svojoj djeci”.³⁹ Sredinom 1930-ih Viktor Mohr bio je jedan od utemeljitelja ekonomske organizacije Hrvatske seljačke stranke, Gospodarske sloge, iza koje su stajali privredni krugovi „iskreno odani stranci i Vladku Mačeku”.⁴⁰

U svibnju 1936., na prvoj glavnoj skupštini DBHZ-a održanoj pod novim vodstvom, članovima društva upućena je poruka da iako kulturni rad DBHZ-a ne smije nositi „izraziti kakav stranački biljeg”, on mora biti „paralelan sa željama hrvatskoga naroda i suglasan sa ideologijom narodnog vodstva”, a veliki meštar Milutin Mayer predstavljen je „kao ličnost punog povjerenja dičnog vođe i predsjednika hrvatskoga naroda Vladka Mačeka”.⁴¹ Ubrzo potom iz društva su isključeni njegovi istaknuti članovi: povjesničar i bivši zagrebački gradonačelnik Stjepan Srkulj i župnik župe sv. Marka Svetozar Rittig, što je veliki meštar Mayer obrazložio time da su njih dvojica „svojim protuhrvatskim radom tijekom diktature izazvali najveće ogorčenje u redovima cijeloga hrvatskog naroda” te da su djelovali u redovima onih „kojima je bila jedina zadaća da s lica zemlje brišu časno hrvatsko ime”.⁴² Novo vodstvo kritiziralo je zastupanje „vrlo liberalnog hrvatskog stanovišta u našoj družbi” staroga vodstva, odnosno njegov „vrlo kompromisni hrvatski kurs”, i najavilo program „nekompromisnog hrvatstva u našoj družbi”.⁴³

Kao izraz toga programa DBHZ je krajem 1936. radi „podizanja borbeneosti duha i jačanja svijesti u hrvatskim narodnim redovima” oživio kult Ante Starčevića.⁴⁴ Iako je uoči Prvoga svjetskog rata bilo pokušaja da se i Starčević nauk prilagodi jugoslavenskome nacionalno-političkom programu – pa su ideolog jugoslavenske nacionalističke omladine, srbijanski književni povjesničar Jovan Skerlić, te dio mladohrvata koji je prihvatio integralnu jugoslavensku ideologiju Starčevića predstavljali kao ideologa jugoslavenstva, koji je doduše pod hrvatskim imenom htio obuhvatiti sve Južne Slavene⁴⁵ – njegovo ekskluzivno hrvatstvo, dosljedno negiranje postojanja srpskoga naroda,

³⁸ Sredinom 1915. oružnički natporučnik Viktor Mohr imenovan je oružničkim kapetanom. Sredinom 1916. Mohr je drugi put odlikovan zbog hrabrosti na bojištu. „Unapregjenja”, *Prava Crvena Hrvatska* (Dubrovnik), 24. 7. 1915., 3; „Vojna odlikovanja i unapregjenja”, *Prava Crvena Hrvatska*, 3. 6. 1916., 3.

³⁹ ALUJEVIĆ, DER-HAZARIJAN VUKIĆ, FERBER BOGDAN, „Mirogojski opus Ive Kerdića – između umjetnosti i obrta”, 73-74.

⁴⁰ ŠUTE, „Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga”, 85.

⁴¹ *Ljetopis Družbe Braće Hrvatskoga Zmaja za poslovnu godinu 1936.-1937.*, 23.

⁴² HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik sjednica Meštarskog zbora B. H. Z. od 3. 5. 1933. do 14. 11. 1936.*, 352-357.

⁴³ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik sjednica Meštarskog zbora B. H. Z. od 25. 11. 1936. do 21. 6. 1939.*, spis se nalazi umetnut između str. 4 i 5.

⁴⁴ *Ljetopis Družbe Braće Hrvatskoga Zmaja 1940 – 1941*, 25.

⁴⁵ GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 2, 393-395.

odnosno izričito odbacivanje jugoslavenstva ipak su bili prevelik zalogaj za Prokrustovu postelju jugoslavenske ideologije.

Zlatna knjiga naroda hrvatskoga

Tijekom Prvoga svjetskog rata, kad je dakle ovim društvom strujao duh koji je u političkom životu predstavljala Hrvatsko-srpska koalicija, DBHZ je bio uključen u niz akcija kojima je bila svrha sačuvati sjećanje na sudjelovanje hrvatskih vojnika u tom ratu. Većina tih akcija inicirana je izvan toga društva, pri čemu su ga inicijatori prepoznali kao reprezentativno hrvatsko kulturno društvo čije će sudjelovanje u pojedinoj akciji pomoći njezinu izvršenju, a manji dio akcija inicirao je DBHZ.

Izbijanjem Prvoga svjetskog rata, banskom naredbom od 27. srpnja 1914. obustavljeno je djelovanje svih društava u banskoj Hrvatskoj, pa tako i DBHZ-a, a tek u ožujku 1917. DBHZ-u je ponovo odobren rad. U tom razdoblju unutar užega vodstva društva održavali su se privatni sastanci, na kojima se neslužbeno dogovaralo o daljnjem djelovanju DBHZ-a, među ostalim i o uključivanju društvenih članova u razne humanitarne akcije kao što je prikupljanje novca za društvo Hrvatski Zitin dom.⁴⁶ U kolovozu 1914. unutar DBHZ-a je predloženo da se od Zemaljske vlade zatraži dozvola „za društveni rad u ratne svrhe”. Prema tom prijedlogu DBHZ, koji bi u tom smislu dobio dozvolu za rad, poveo bi akciju za zbrinjavanje djece mobiliziranih i poginulih hrvatskih vojnika. No, uže vodstvo DBHZ-a, odnosno zamjenik velikoga meštra Velimir Deželić st., nije prihvatilo taj prijedlog, pa je ubrzo potom slična akcija pokrenuta iz drugih krugova. Pritom je vjerojatno riječ o akciji pokrenutoj iz službenih, zemaljskih krugova osnutkom Središnjega zemaljskog odbora za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije 1. rujna 1914. U kolovozu 1914. DBHZ je inicirao, a hrvatska zemaljska vlada prihvatila akciju kojom su zemaljski činovnici i namještenici koji nisu mobilizirani izdvajali određeni postotak mjesečne plaće u korist obitelji mobiliziranih, poginulih i ranjenih vojnika.⁴⁷ Na kraju, humanitarnom radu DBHZ-a pripadalo bi otvaranje zagrebačke Gradske knjižnice, koju je osnovao i njome upravljao DBHZ, za ranjene hrvatske vojnike, te organiziranje priredbi i koncerata u korist obitelji vojnika zagrebačkih pukovnija.⁴⁸

⁴⁶ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrvatskoga zmaja* 6. 10. 1909.-18. 4. 1923., 154-158; „Braća Hrvat. Zmaja – u ratno doba”, *Hrvatski zmaj* (Zagreb), 1. 6. 1917., 12-13. To je društvo osnovano početkom 1915., a svrha mu je bila osnovati dom ratnih invalida s područja banske Hrvatske. O Hrvatskom Zitinu domu vidi: HERMAN KAURIĆ, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?”, 440.

⁴⁷ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 126, „Svjetski rat 1914.-1918.” O Središnjem zemaljskom odboru za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije vidi: HERMAN KAURIĆ, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?”, 437.

⁴⁸ „Kronika ili spomeni života i rada Braće hrv. Zmaja”, u: *Jubilarni kalendar Braće hrv. Zmaja za godinu 1916.*, 44.

Međutim, rad DBHZ-a u tom razdoblju nije se iscrpljivao samo u humanitarnom djelovanju, nego su njegovi članovi sudjelovali i u akcijama promidžbenoga karaktera, pri čemu su usko surađivali sa zapovjedništvom doknadnoga (dopunskog, op. a.) bataljuna 25. zagrebačke domobranske pukovnije, kojem se od početka 1915., nakon ranjavanja na srpskom bojištu, do kraja 1917. na čelu nalazio potpukovnik Slavko Štancer (Stanzer).⁴⁹

Tijekom Štancerova boravka u Zagrebu objavljene su dvije knjižice vojno-promidžbenoga karaktera koje se vezuju uz njegovo ime. Prva od njih, *Put do pobjede. Sastavljen za podčasnike i momčad sviju četa hrvatske krvi*, objavljena je u Zagrebu 1916. u nakladi samoga Štancera, te je on vjerojatno i njezin autor. Ta je knjižica „spoj borbenih uputa i pobudbenoga obraćanja” prvenstveno hrvatskim novacima.⁵⁰ Druga knjižica, *Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pukovnije*, sastavljena je „pobudom” i 1916. izdana „nakladom 25. domobranskog doknadnog bataljuna u Zagrebu”, a sadržava opis niza junačkih djela postrojbi 25. pješačke pukovnije na srpskom i ruskom bojištu kao primjer „mladim vojnicima i zapovjednicima”, „da se vidi, kako junački čin, djela hrabrosti i junačtva ne padaju u zaborav; da će ista vječno ostati usadjena u srce hrvatskog naroda”.⁵¹

Najkasnije početkom 1916. inicirano je uređivanje još jedne knjige, što se u prvom redu zbog sličnosti tematike s knjižicom *Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pukovnije*, ali i drugih razloga o kojima će kasnije biti riječi, može pripisati potpukovniku Štanceru. U siječnju 1916. u tisku je najavljeno objavljivanje monumentalnoga djela *Zlatna knjiga naroda hrvatskoga*, koje je trebalo obuhvaćati oko 3000 stranica,⁵² a trebalo je pružiti „priliku svakome, dapače i nepismenim, da postavi sebi, svojim prijateljima i rođacima trajan spomenik, iz kojeg će naši potomci vidjeti, tko i kako je živio, te što je radio za svjetskog rata”.⁵³ Knjiga je zamišljena u dva dijela: prvi je trebao sadržavati znanstvene, književne i umjetničke radove o svjetskom ratu te su za taj dio svoje priloge već u siječnju 1916. obećali eminentni hrvatski znanstveni i kulturni djelatnici, a u drugom su se dijelu trebali nalaziti životopisi i fotografije „svakog zaslužnog Hrvata i Hrvatice” s opisom njihovih doživljaja i zasluga u svjetskom ratu. Knjiga je trebala „izaći poslije rata”, a dotle su se pozivali svi Hrvati, osobito svećenici, učitelji i općinski činovnici, da sabiru životopise zaslužnih ljudi po narodu te ih šalju uredništvu knjige. Uredništvo su činili istaknuti članovi DBHZ-a povjesničar Rudolf

⁴⁹ HERMAN KAURIĆ, „O pretiscima autobiografija sudionika Prvoga svjetskog rata, II dio”, 761-762.

⁵⁰ HAMERŠAK, *Tamna strana Marsa*, 196, 290-292, 294-295. Drugo, izmijenjeno izdanje ove knjižice pod naslovom *Put do pobjede sastavljen za vojnike Hrvate* objavljeno je 1917., opet u Štancerovoj nakladi.

⁵¹ *Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pukovnije*, 3-4. O knjižici vidi i: HAMERŠAK, *Tamna strana Marsa*, 293-294, koji s pravom navodi da je tiskana vjerojatno na Štancerovu pobudu.

⁵² „Zlatna knjiga naroda hrvatskoga”, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), 9. 9. 1916., 3.

⁵³ „Zlatna knjiga naroda hrvatskoga”, *Jutarnji list* (Zagreb), 12. 2. 1916., 6.

Horvat (Zmaj Koprivnički) te pravnik, književnik i publicist Konstantin pl. Premužić (Zmaj Tomašički).⁵⁴ Vjerojatno je na temelju podataka koje je kao urednik prikupljao za tu knjigu Premužić u svibnju 1916. održao javno predavanje pod naslovom „Hrvatski vojnici u svjetskom ratu”, u kojem je „prikazao golemu junaštva hrvatskih četa i pojedinaca Hrvata u svjetskom ratu”.⁵⁵

U skupljanje životopisa za *Zlatnu knjigu* uključio se i DBHZ. U njegovoj ostavštini nalazi se pismo natporučnika 96. domobranske pukovnije Josipa Puhovića u kojem ovaj opisuje ratne pothvate svoje pukovnije na talijanskom bojištu „kao nepobitan dokaz o vanrednim junačtvima, koje su Hrvati u ovom golemom svjetskom ratu, na strah i trepet svojih mnogobrojnih neprijatelja izvajdali” te podaci o „hrvatskom Leonidi”, kapetanu 16. pješačke pukovnije Gjuri Petričeviću, koji je zbog junaštva na ruskom bojištu u travnju 1915. odlikovan Viteškim križem Leopoldova reda s ratničkom dekoracijom, koje je Laszowskom „na njegov zahtjev” poslao simpatizer DBHZ-a satnik Krunoslav Cvitaš. U ostavštini se nalazi i pismo liječnika te kulturnoga djelatnika Frana Gundruma-Oriovčanina (Zmaj Oriovački) iz ožujka 1917. u kojem ovaj obavještava Laszowskog da je, budući da je „izjavila da je voljna tijekom se poslom baviti”, Družbi poslao omot s oko 600 razglednica i oko 1000 dopisnica s ratišta da se one „prouče i sa stajališta kulturnoga i psihološkoga, da se tako dodje do zaključaka koji će nas Hrvate a i druge zanimati”. U konceptu odgovora Oriovčaninu je javljeno da je DBHZ primio „zbirku pisama itd. s ratišta” te da će se pisma „srediti i u posebnom odjelu čuvati, a poslužiti će u prvom redu Zlatnoj knjizi, pak i drugima koji će se danas sutra baviti ovim predmetom”.⁵⁶

Usporedo sa *Zlatnom knjigom naroda hrvatskoga*, 1916. pokrenuta je još jedna akcija čija je svrha bila ovjekovječiti sudjelovanje običnih hrvatskih voj-

⁵⁴ „Zlatna knjiga naroda hrvatskoga”, *Hrvatska* (Zagreb), 5. 1. 1916., 1; „Zlatna knjiga naroda hrvatskoga”, *Jutarnji list*, 8. 1. 1916., 5. U prvo vrijeme uredništvo se nalazilo u Premužićevu stanu u Mihanovićevoj 2, a kasnije se preselilo u Ilicu 47. *Imenik pretplatnika državnih telefonskih mreža u Hrvatskoj i Slavoniji, prosinac 1916.*, 89. Konstantin Premužić (1884. – 1947.) rodio se u Sarajevu, gdje mu je otac Mirko, rodom iz Tomašice kod Garešnice, radio kao predstojnik zemaljske blagajne. Za zasluge u radu Mirko je 8. siječnja 1912. za sebe i svoje zakonite potomke dobio ugarsko plemstvo s pridjevkom „od Tomašice”. Konstantin je u rodnom Sarajevu i u Zagrebu radio kao sudac i odvjetnik te je 1914. po službenoj dužnosti branio optužene za sudjelovanje u atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda: Nedeljka Čabrinovića, Mišu Jovanovića, Mitra Kerovića i Branka Zagorca. Tijekom Prvoga svjetskog rata kratko je vrijeme bio ratni izvjestitelj. DEŽELIĆ, „Premužić Kosta dr.”, 220; HAMERŠAK, „Popularna kultura ide u rat”, 274-275; „Atentat u Sarajevu pred sudom”, *Obzor* (Zagreb), 15. 10. 1914., 2; „Proljetna skupština županije bjelovarsko-križevačke”, *Narodne novine* (Zagreb), 10. 2. 1914., 2.

⁵⁵ „Predavanja”, *Hrvatski zmaj*, 1. 7. 1917., 32. Tijekom 1915. i 1916. članovi DBHZ-a osim ovoga održali su još nekoliko predavanja vezanih uz svjetski rat. Tako je Robert Frangeš Mihanović (Zmaj Fruškogorski), koji je tijekom rata služio u Umjetničkoj grupi unutar Odjela ratnoga izvještavanja pri vrhovnom zapovjedništvu austrougarske vojske, u tom razdoblju održao dva predavanja (24. studenog 1915. i 13. rujna 1916.) o svojim doživljajima i dojmovima s talijanskoga bojišta. U prosincu 1915. Milan Kovačević (Zmaj Hrčički) održao je predavanje „Uspomene s manevara i obilježje hrvatskog vojnika”.

⁵⁶ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 126, „Svjetski rat 1914.-1918.”

nika u Prvom svjetskom ratu, a u kojoj je sudjelovao DBHZ. Zagrebački je tisk 18. travnja 1916. objavio dopis „iz vojničkih krugova” kojim se pokrenulo pitanje dizanja spomenika Hrvatima poginulim u Prvom svjetskom ratu. U dopisu se nisu problematizirali „opće narodni spomenici”, odnosno oni koji bi simbolizirali skupnu, ali anonimnu žrtvu Hrvata, nego spomenici dignuti poginulim pojedincima jer „svaki pojedini pali vojnik bio je toli hrabar, da bi mu trebalo podići spomenik”. Naime, „vrijeme ide i briše svake uspomene. Otac pao na bojištu, djeca će se toga sjećati, pričat će svojoj djeci, pokojnikovoj unučadi. Ova će se toga tek tu i tamo spominjati, dok tamo u trećem koljenu ne će prošlost junaka pasti u posvemašnji zaborav i nitko živ da znade, da se obitelj može ponositi, da je ona potomak vrlog junaka, koji se odlikovao na bojištima”. Za takvo obilježavanje, prema autoru dopisa, ne treba „monumentalnih spomenika, dovoljan je neki vidljiv spomen, koji će sačuvati budućnosti”, te je autor u tu svrhu iznio tri prijedloga. Prema prvome, za svakoga bi se poginuloga hrvatskog vojnika podigao stupić visine oko 1 m, koji bi se postavio na najljepšemu mjestu pokojnikova posjeda, na kojem bi se nalazilo ime junaka i bojišta na kojem je poginuo. Takve su stupiće „naši časnici” nalazili „skoro pred svakom kućom” tijekom ratovanja u Srbiji, a potjecali su iz vremena balkanskih ratova. Prema drugom prijedlogu, hrvatski bi umjetnici izradili ukusno ukrašene spomen-ploče s pokojnikovim podacima, koje bi se postavile na pokojnikov dom. Prema trećem prijedlogu, u sredini općine ili sela digao bi se zajednički spomenik s natpisom *Palim junacima*, na kojem bi bila uklesana imena poginulih mještana.⁵⁷

Čini se da je poticaj za dizanje spomen-obilježja običnom vojniku, kojem su inspiracija bili navedeni primjeri iz Srbije, došao od Ministarstva rata u Beču,⁵⁸ no autor dopisa objavljenog u zagrebačkom tisku nedvojbeno je bio zapovjednik doknadnoga bataljuna 25. domobranske pješačke pukovnije u Zagrebu, potpukovnik Slavko Štancer. Naime, desetak dana nakon objavljivanja u tisku Štancer je u obraćanju DBHZ-u iznio da je „pred nekoliko dana pokrenuo u nekim zagrebačkim dnevnicima pitanje, kako i na koji način bi se mogla najdostojnije proslaviti i uzdržati uspomena na bojnom polju palih hrvatskih junaka”, pri čemu je ponovio navedena tri prijedloga o načinu obilježavanja. Ali kako nakon pokrenute javne rasprave u tisku „dosele nisam s nijedne strane primio bilo kakovih savjeta ili predloga”, obratio se DBHZ-u da ga on posavjetuje „kako bi eventualno zajedničkim djelovanjem pristupili na rad, da se zamisao uzčuvanja uspomene na polju slave palih junaka zaista oživotvori”.⁵⁹

Unutar užega vodstva DBHZ-a o tom je pitanju pokrenuta rasprava te donesen zaključak, koji je u kolovozu 1916. poslan zapovjedništvu doknad-

⁵⁷ „Dižimo spomenik našim junacima”, *Hrvatska*, 18. 4. 1916., 2.

⁵⁸ BARČOT, *Prešućeni rat*, 247. Na ovoj informaciji zahvaljujem kolegici Ljiljani Dobrovšak.

⁵⁹ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 58, košuljica 1913.-1919. Spomen ploče, „Inicijativa 25. domobr. pj. puk. – spomenik”.

noga bataljuna 25. domobranske pješačke pukovnije u Zagrebu. U konceptu svojega dopisa DBHZ se izrazio spremnim poraditi „oko ušćivanja trajne uspomene naših slavnih hrabrih hrvatskih vojnika”. Pritom DBHZ nije prihvatio primjer srpskih spomenika iz balkanskih ratova, nego je predložio da se posluži primjerom spomenika „koje je postavljao njemački narod svojim palim junacima g. 1870/71.” „Tamo nalazimo na crkvama, vijećnicama i drugim javnim zgradama mramorne ploče, na kojima su uklesana imena palih vojnika, a stanovnika dotičnoga mjesta.” U raspravi koja se pritom unutar DBHZ-a vodila o smještanju tih spomen-ploča Rudolf Horvat bio je za to da se one postave na pročeljima mjesnih crkava. Za razliku od njega, Velimir Deželić st. smatrao je da bi se spomen-ploče trebale postavljati unutar crkava „jer će se tako dulje moći očuvati od nepogode vremena”. Laszowski je smatrao da bi najbolje bilo postaviti spomen-ploče na grobljima. Njegov je prijedlog bio i da se za poginule Zagrepčane od kapele sv. Roka načini „spomen-kapela na svjetski rat”, odnosno da se u samoj kapeli postave umjetničke „spomen-slike” na rat, te da se kapela okruži zidom na koji bi se postavile spomen-ploče palim Zagrepčanima. Usto je DBHZ predložio da se na trgovima gradova i većih sjedišta općina digne obelisk s uklesanim imenima i posvetnom legendom. Ako bi se njegov prijedlog prihvatio, DBHZ je bio spreman započeti s pripremnom fazom akcije: osnivanjem mjesnih odbora za prikupljanje prinosa, dobivanjem dozvola mjesnih oblasti za taj rad i pridobivanjem naklonosti javnosti za akciju preko tiska, „tako da se svršetkom rata uspjeh naše zajedničke akcije smjesta oživotvori”.⁶⁰

Neka akcija u tom smislu jest pokrenuta, no 1918. u tisku DBHZ-a zapisano je da „poradi nekih zapreka nije to došlo do ostvarenja”.⁶¹ Možda je „zapreka” bilo Štancerovo napuštanje Zagreba nakon što je krajem 1917. preuzeo zapovjedništvo 26. karlovačke domobranske pukovnije, s kojom je otišao na talijansko ratište. Akcija je naime počela zapinjati u prvoj polovini 1918. godine. U travnju te godine DBHZ-u se pismom javila hrvatska kiparica Mila Wod⁶² i navela da je „u svoje doba” dobila od vlasnika kamenoloma u Bihaću narudžbu „da izradim za hrvatsku zlatnu knjigu osnovu spomen-ploče palim junacima”, koja se „prema zamisli izdavača zlatne knjige” ima postaviti „u svim crkvama hrvatskih seoskih općina”. Kiparica je tu „osnovu”, odnosno model spomen-ploče izradila te je zamislila da se ispod spomen-ploče „nizaju sukladne veličine ploče sa imenima svih u dotičnoj općini palih”, „tako da je zapravo svakom palom sačuvan spomen”. Njezina osnova odobrena je „sa strane zlatne knjige” te od navedenoga vlasnika kamenoloma, no kako „do

⁶⁰ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 58, košuljica 1913.-1919. Spomen ploče.

⁶¹ „Spomenici”, *Hrvatski zmaj*, god. 1918., 58.

⁶² Mila Wod (1888. – 1968.), pravim imenom Ljudmila Wodsedalek, po ocu je bila Čehinja, a po majci Hrvatice. Studij kiparstva završila je 1911. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i obrt u Zagrebu. Autorica je reljefa u današnjoj zgradi Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu te spomenika Stjepanu Radiću u Petrinji. Znamenita je kao autorica posmrtno maske zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca. VEKIĆ, *Hrvatska kiparica Mila Wod*.

sada” „nije došla do izvedbe, to predajem ovime moj rad slavnom društvu, dakako bez daljnje odštete u svrhu uporabe”.⁶³

Iz pisma Mile Wod vidi se da je akcija postavljanja spomen-ploča palim hrvatskim vojnicima, iza koje je nedvojbena stajao potpukovnik Štancer, bila dio širega projekta *Zlatne knjige naroda hrvatskoga*, iz čega bi slijedilo da je Štancer vjerojatno stajao i iza projekta *Zlatne knjige*. Sama knjiga nikad nije ugledala svjetlo dana, tek je u drugoj polovini 1916. objavljena knjižica *Odlomak iz djela Zlatna knjiga naroda hrvatskoga*, u kojoj se na 16 stranica nacrtala buduće knjige čitatelje obavještavalo kako napreduje njezino stvaranje.⁶⁴ Slovom Austro-Ugarske Monarhije to djelo, koje je trebalo izaći poslije rata, u novoj, jugoslavenskoj državi, sazdanom na srpskoj „kulturi pobjede”, postalo je promašeno. Nikoga više nije bilo briga za hrvatske žrtve i junaštva u Prvom svjetskom ratu, a Miroslav Krleža, koji je nakon rata pomogao sazidati dominantan hrvatski mit o Austro-Ugarskoj Monarhiji kao tamnici hrvatskoga naroda i nevoljnom hrvatskom sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu,⁶⁵ u nizu je svojih zapisa spominjao tu knjigu (projekt) u kontekstu navodnoga licemjerja i ropske čudi svojih sunarodnjaka, koji su tijekom postojanja Monarhije bili spremni služiti tuđim interesima.⁶⁶

U jednom od tih zapisa Krleža je „besmrtnice stranice Zlatne Knjige Naroda Hrvatskoga” doveo u vezu s „karlovačkim mesarom” Radivojem Hafnerom.⁶⁷ Hafner je bio vojni dobavljač stoke te je prema nekima tijekom rata preprodavao vojne obveznice kojima ga je vojska isplaćivala da bi došao do gotovine.⁶⁸ Ako nije tek Krležina pjesnička figura kojom je htio istaknuti tezu da o patriotizmu govore samo hulje, Hafnera bi se moglo dovesti u vezu s projektom *Zlatne knjige* jer ga se krajem 1916. i početkom 1917. spominjalo u javnoj raspravi o izgledu budućega spomenika palim junacima u svjetskom ratu na Mirogoju. Naime, Hafner je na nagovor Ise Kršnjavog od bečkoga kipara Hansa Schwathea kupio brončani odljev reljefa koji je predstavljao pokojnoga nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu pogođene Principovim mecima, koji je trebao biti dio monumentalno zamišljenog spomenika palim junacima na Mirogoju.⁶⁹

Što se tiče modela spomen-ploče koji je izradila Mila Wod, DBHZ je na odborskoj sjednici u svibnju 1918. prihvatio njezin dar te zaključio da će „nastojati, da se ovakve spomen-ploče postave po župnim crkvama ili kapelica-

⁶³ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 58, košuljica 1913.-1919. Spomen ploče.

⁶⁴ *Odlomak iz djela Zlatna knjiga naroda hrvatskoga*; „Zlatna knjiga naroda hrvatskoga”, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), 9. 9. 1916., 3.

⁶⁵ HAMERŠAK, „Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive”, 21-29.

⁶⁶ Vidi: KRLEŽA, *Deset krvavih godina*, 112-113; KRLEŽA, *Moj obračun s njima*, 210-211.

⁶⁷ KRLEŽA, *Dnevnik 1918. – 1922.*, 56.

⁶⁸ VUKIČEVIĆ, „Patriotizam iskorišten za financiranje rata”, 495-496.

⁶⁹ „Spomenik na groblju palih junaka”, *Narodne novine*, 10. 1. 1917., 5. Na ovoj informaciji zahvaljujem kolegici Ljiljani Dobrovšak.

ma”.⁷⁰ Međutim, od ukupno osamdesetak spomen-ploča koje je DBHZ postavio od početka do kraja svojega djelovanja⁷¹ nijedna nije podignuta hrvatskim vojnicima poginulim u Prvom svjetskom ratu.⁷² Tek je u rujnu 1930. upravni odbor društva prihvatio prijedlog Laszowskog „da bi se podigla spomen-ploča svima župljanima župe ozaljske poginulim u svjetskom ratu”, koja bi se postavila u župnoj crkvi sv. Vida,⁷³ no do realizacije nije došlo. Bitno je naglasiti da DBHZ takve ploče nije postavljao ni nakon sredine 1930-ih, kad je tim društvom prostrujao borbeniji hrvatski nacionalni duh, a ni tijekom NDH, kad je akciju postavljanja spomen-ploča palim hrvatskim vojnicima u Prvom svjetskom ratu poveo Savez ratnih invalida NDH.⁷⁴

Družba je ipak bila elitističko društvo, fokusirano na visoku kulturu i znamenite pojedince, te je svoj interes teško spuštala na nižu razinu, među običan puk, koliko god da se ovaj odlikovao plemenitim svojstvima. Osim toga čini se da simbolika Prvoga svjetskog rata, u kojem su se Hrvati borili u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, nije imala kapacitet poduprijeti ideju neovisne hrvatske države.

Spomen-ploča Svetozaru pl. Borojeviću

Tijekom Prvoga svjetskog rata DBHZ je inicirao i uz veliku pompu postavio jednu spomen-ploču vezanu za taj rat. Ta je akcija ocrtavala spomenuto elitističko svojstvo DBHZ-a, ali i politički profil Emila Laszowskog, odnosno politički duh koji je u to vrijeme vladao u DBHZ-u. Riječ je o podizanju spomen-ploče general-pukovniku Svetozaru pl. Borojeviću na kući njegova oca u Mečenčanima kraj Kostajnice 28. listopada 1917. godine. U to je vrijeme Borojević kao zapovjednik austrougarske vojske na talijanskom bojištu, gdje je uspješno odolijevao talijanskim napadima,⁷⁵ u hrvatskoj i široj javnosti bio „junak dana”: proglašen je počasnim građaninom mnogih hrvatskih gradova,

⁷⁰ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrv. zmaja 6. 10. 1909.-18. 4. 1923.*, 194. U tisku DBHZ-a navodi se da je Mila Wod društvu predala „dva modela” spomen-ploče. „Spomenici”, *Hrvatski zmaj*, god. 1918., 58.

⁷¹ STIPANČEVIĆ, *Neznani svijet Emila Laszowskog*, 182-183.

⁷² Popis spomen-ploča koje je DBHZ postavio do raspuštanja 1946. vidi na stranici: <https://DBHZ.hr/popis-postavljenih-spomen-ploca-viktora-mohra/>, pristup ostvaren 22. 2. 2022.

⁷³ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik 20. XI. 1929. – 22. 4. 1933.* (nema naznačene stranice).

⁷⁴ „Svečana sjednica Saveza hrvatskih ratnih invalida povodom godišnjice državne nezavisnosti”, *Hrvatski ratni invalid* (Zagreb), travanj 1942., 2. Na toj je sjednici među ostalim zaključeno „da se kao vidljiv znak pieteta prema palim junacima svjetskoga rata po mogućnosti postave na svim katoličkim i unijatskim crkvama te džamijama u cijeloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mramorne spomen-ploče, u kojima bi se urezala imena i prezimena svih na čast i slavu domovine palih boraca u svjetskom ratu 1914.-1918.”

⁷⁵ Sažeti prikaz borbenih operacija na talijanskom bojištu od 1915. do 1918. vidi u: MARJANIĆ, „Svetozar Borojević od Bojne”, 62-66.

ali i Košica (Slovačka), Ajdovščine, Renče, Ceršaka⁷⁶ i Ljubljane (Slovenija),⁷⁷ te mu je u veljači 1916. na talijanskoj bojišnici svečano dodijeljen počasni doktorat Zagrebačkoga sveučilišta. Prilikom dodjele doktorata hrvatski kipar Robert Frangeš Mihanović izradio je glineni Borojevićev reljefni portret,⁷⁸ koji je potom izliven u bronci te u veljači 1917. postavljen u auli Rektorata Sveučilišta.⁷⁹

U travnju 1917., na prvoj glavnoj skupštini DBHZ-a održanoj nakon obnove njegova rada, Robert Frangeš Mihanović stavio je društvu „na dispoziciju reljefno poprsje generala pukovnika Svetozara pl. Borojevića od Bojne, da se dade odliti u željezu i postavi na njegov rodni dom”.⁸⁰ Na sjednici upravnoga odbora 22. svibnja 1917. DBHZ je službeno pokrenuo akciju postavljanja Borojevićeve spomen-ploče u Mečenčanima.⁸¹ Osnovan je „Družbin Odbor za postavljanje Borojevićeve spomen-ploče”, kojemu je u srpnju 1917. na poziv DBHZ-a pristupio zapovjednik doknadnoga bataljuna 25. domobranske pješake pukovnije, neizostavni potpukovnik Slavko Štancer.⁸² Njegovim „izaslaničkom” u tom odboru imenovan je Ivan Muhvić (Zmaj Riječki),⁸³ dirigent („kapelnik”) orkestra 25. pukovnije.⁸⁴

Borojevićev kult dobro se uklapao u dominantan politički duh u DBHZ-u, koji je određivao politički profil Emila Laszowskog, pa se već krajem listopada 1915., tijekom 3. talijanske ofenzive na Soči,⁸⁵ u „zmajskom društvu u kavani Medulić, javila misao, da generala Borojevića imenujemo začasnim članom B. H. Z.”⁸⁶ Tom duhu u prvom je redu odgovaralo bojište na kojem je Borojević ratovao i neprijatelj protiv kojega se ondje borio. Iako je prethodno ratovao na ruskom bojištu, gdje je sudjelovao u znamenitim bitkama kod Przemysla, Lavova i Gorlica te pritom zaslužio visoka odlikovanja,⁸⁷ Borojević je slavu i počasti u hrvatskoj javnosti, u stanovitoj mjeri određenoj i osjećajem slavenske pripadnosti, stekao sudjelovanjem u borbama na talijanskom bojištu, gdje se neposredno branio hrvatski (i slovenski) nacionalni prostor, ali i gdje je za razliku od ruskoga bojišta neprijatelj pripadao grupi neslavenskih naroda.

⁷⁶ *Isto*, 58.

⁷⁷ SVOLJŠAK, „Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozara Borojevića pl. Bojne v njem”, 35.

⁷⁸ ALUJEVIĆ, „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića”, 143-144.

⁷⁹ MIRNIK, *Dvostruki počasni doktorat*.

⁸⁰ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrv. zmaja 6. 10. 1909-18. 4. 1923.*, 167.

⁸¹ *Isto*, 170.

⁸² PETKOVIĆ, *Zmajska kronika 1910. – 1918.*, 550.

⁸³ *Isto*, 551.

⁸⁴ *Isto*, 562.

⁸⁵ MARJANIĆ, „Svetozar Borojević od Bojne”, 63.

⁸⁶ STIPANČEVIĆ, „Dnevnik Emilija Laszowskog”, 1915. godina, 91.

⁸⁷ MARJANIĆ, „Svetozar Borojević od Bojne”, 57-58, 60.

Usto, opterećen osjećajem da bi zbog uloge Srbije u atentatu na Franju Ferdinanda⁸⁸ i zbog činjenice da su Hrvati ratovali protiv Srba⁸⁹ mogla biti ugrožena ideja hrvatsko-srpske sloge i budućega jedinstva, Laszowskom je bilo bitno što je Borojević bio pravoslavac, odnosno prema njegovu mišljenju Srbin koji brani hrvatski nacionalni prostor. Tako je unatoč tomu što se Borojević u pojedinim istupima jasno izjašnjavao Hrvatom Laszowski krajem listopada 1917. na predavanju posvećenom dizanju spomen-ploče inzistirao da Borojević „ako i nije osjećajem Hrvat, jer je nekoć izjavio da je Srbin, i to popu Jakovčiću u Vel. Grdjevcu – on je ipak naš, jedne krvi i osjećaja”.⁹⁰ Isto tako, želeći Borojevićev kult izgraditi kao simbol hrvatsko-srpske sloge, Laszowski je cenzurirao govor izaslanika Stranke prava (frankovaca) Dragutina Šafara prilikom svečanoga otkrivanja spomen-ploče: „Dr. Šafar pokazao mi je svoj govor. Pošto je bilo nekoliko pogibeljnih pasusa – naročito protiv Srba – to sam mu baš cenzurirao i obrisao ono što bi moglo smutiti – i on se pokorio.”⁹¹

Ceremonija otkrivanja spomen-ploče Borojeviću u organizaciji DBHZ-a bila je vrlo svečana. Toga je dana oko podneva vlak, posebno organiziran za tu priliku, u Kostajnicu dovezao goste iz Zagreba, među kojima su bili visoki zemaljski i vojni predstavnici. Nakon pozdravnoga govora kostajničkoga načelnika, povorka od pedesetak kočija i zaprežnih kola krenula je prema Mečenčanima. Putem su susretali mnoštvo ljudi koji su se tamo uputili pješice. U Mečenčanima je gostima dijeljena knjižica Konstantina pl. Premužića *Vojskovođa Borojević – spomenspisi u slavu, kad se 28. X. 1917. postavlja spomenploča na očinski dom njegov u Mečenčanima* te ih je zabavljala glazba 25. pješačke pukovnije pod ravnanjem kapelnika Muhvića. Okupljeni su pod zastavom DBHZ-a otišli do kuće Borojevićeva oca, gdje su održani brojni govori i gdje je Robert Frangeš Mihanović otkrio ploču. Tom je prilikom Laszowski zanosno, ali nimalo proročanski, rekao da će „zub vremena jednom možda skršiti ovaj mjedeni spomenik, ali ne će slave našega junaka, jer je ova *monumentum aere prennius*”, odnosno spomenik trajniji od mjedi. Po povratku u Kostajnicu domobranska glazba održala je koncert, nakon kojega je uslijedio domjenak s

⁸⁸ Laszowski je u svojem dnevniku 28. lipnja 1914., na dan atentata na Franju Ferdinanda, u kojega je polagao nade da će federalizirati Monarhiju, među ostalim zabilježio: „Na Balkanu potekla krv... možda će i druga teći... Danas me to potresa... odvraća od Srba, koje sam iskreno poštivao, kao one koji su vazda svoju slobodu i narodnost poštivali i za nju se krvavo borili... Danas ih čudno gledam... ne razumijem... Obuzdavam se jer mi nešto veli: S Balkana, gdje se ori pjesma slobode doći će nešto velikoga. Hrvat sam, mrzim politiku Njemaca (!) i Mađara, (ali) momentalno osuđujem umorstvo... jer ne razumijem... Raspoloženje u gradu je užasno protiv Srba. Šapuće se o pogromima... Sačuvaj me bože od ubijstva braće...” STIPANČEVIĆ, „Dnevnik Emilija Laszowskog”, 1914. godina, 52.

⁸⁹ Primjerice, u svojem je dnevniku istaknuo slučaj kad je hrvatskoga vojnika koji je ranjen ležao na srpskom bojištu „jedan do njega ranjeni srpski vojnik, pokrio svojom kabanicom. Plemenit čin neprijatelja ... brata”. *Isto*, 62.

⁹⁰ PETKOVIĆ, *Zmajska kronika 1910.-1918.*, 577.

⁹¹ *Isto*, 561.

plesom. Redali su se govori i zdravice, te su se u 2 sata gosti posebnim vlakom vratili u Zagreb.⁹²

Međutim, Borojevićev kult u jugoslavenskoj državi nije izdržao test vremena. Nakon rata Borojević je, nepoćudan novoj državi, 1920. umro napušten, zaboravljen i u bijedi u Klagenfurtu. Oduzeta su mu počasna građanstva gradova,⁹³ profesorski zbor Pravnoga fakulteta u Zagrebu jednoglasno je zaključio da mu se oduzima počasni doktorat, a njegovo reljefno poprsje maknuto je iz aule Rektorata Sveučilišta te se danas nalazi u fundusu Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu.⁹⁴ Sličnu sudbinu doživjela je i njegova spomen-ploča u Mečenčanima, odakle je skinuta 1921. godine. Ivan Mirnik navodi da je ploča nakon toga jedno vrijeme bila pohranjena u kostajničkoj Općini, „premda je Borojevićeva sestra Ljubica Babić iz Prijedora izrazila želju da je posjeduje”, a „nakon toga gubi joj se svaki trag”.⁹⁵

Ne navodeći izvor svojega podatka, Mira Kolar iznosi da je ploča nakon skidanja bila pohranjena u kostajničkoj Općini, „odakle ju je preuzeo arhiv Braće Hrvatskog Zmaja”.⁹⁶ Ovaj je podatak vjerojatno inspiriran podatkom preuzetim iz zapisnika sjednice upravnoga odbora DBHZ-a od 2. ožujka 1921., gdje se kaže da je „zmaj kostajnički” (Ante Vugrin) postavio pitanje što napraviti „sa skinutom spomenpločom Borojevićevom, koja se nalazi kod općine”. Upravni odbor zaključio je da Vugrin preuzme spomen-ploču i donese ju u Zagreb za „društveni muzej – jer je vlasništvo društva”.⁹⁷ Međutim, kroničar DBHZ-a Milovan Petković izričito piše da Mira Kolar „netočno navodi da je 1921. godine Družba ‘Braća hrvatskog zmaja’ preuzela od Općine Kostajnice Borojevićevu spomen-ploču”.⁹⁸ I on navodi da su 1921. „lokalni Srbi” skinuli ploču i „pohranili je u općinskoj zgradi u Kostajnici”, ne govoreći gdje se ta ploča zatim nalazila, nego tek napominje da je danas „u vlasništvu Igora Lukeža, slovenskoga kolekcionara iz Ljubljane”.⁹⁹ Pritom donosi i fotografiju ploče koju je 2019. snimila Marija (Maja) Hedel iz Ljubljane.¹⁰⁰

Ploča koja je snimljena na toj fotografiji i kako ju opisuje M. Petković¹⁰¹ nije posve ista kao ploča na fotografskoj snimci objavljenoj u glasilu DBHZ-a 1917.¹⁰² te kako ju približno točno opisuje Ivan Mirnik¹⁰³ jer je na dijelu rubova

⁹² *Isto*, 563-575.

⁹³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od Bojne treba zadržati u sjećanju”, 9-22.

⁹⁴ MIRNIK, *Dvostruki počasni doktorat*, 30, 36-38, 196-197.

⁹⁵ *Isto*, 30.

⁹⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od Bojne treba zadržati u sjećanju”, 13.

⁹⁷ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrv. zmaja 6. 10. 1909.-18. 4. 1923.*, 282.

⁹⁸ PETKOVIĆ, *Zmajska kronika 1910.-1918.*, 596. Tamo vidi objašnjenje uz bilješku 146.

⁹⁹ *Isto*, 575.

¹⁰⁰ *Isto*, 571.

¹⁰¹ *Isto*, 565.

¹⁰² *Hrvatski zmaj*, god. 1917., br. 3, 34.

¹⁰³ MIRNIK, „Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne na medaljama”, 173.

očito otkrhnuta. Robert F. Mihanović negdje u veljači 1916. na sočanskoj je bojišnici u glini izradio reljefno poprsje generala Borojevića. Na temelju toga modela najprije je izlivena ploča širine 490 mm i visine 920 mm, koja je u veljači 1917. postavljena u auli Rektorata Zagrebačkoga sveučilišta. Na gornje dvije trećine te ploče nalazi se lijevi profil generala Borojevića te uz rub tih gornjih dviju trećina natpis, smjerom po desnom rubu odozdo prema gore: (DOKTOR-HONORIS-CAUSA), pa po gornjem rubu: (SVETOZAR-PL-BOROJEVIĆ), te lijevim rubom odozgo prema dolje: (C-I-KR-GENERAL-PUKOVNIK-1-2-1916). Na donjoj trećini ploče nalazi se Borojevićev grb.¹⁰⁴

Prema fotografiji Borojevićeve spomen-ploče dignute u Mečenčanima 28. listopada 1917., objavljenoj 1917. u *Hrvatskom zmaju*, te kako ju na osnovi te fotografije približno točno opisuje Mirnik, gornje dvije trećine su gotovo iste kao i gornje dvije trećine spomen-ploče dignute u auli Sveučilišta, osim što na lijevom rubu umjesto natpisa: 1-2-1916 stoji: 1917, a pokraj toga, odozgo prema dolje: FRANGEŠ. Veća promjena nalazi se na donjoj trećini ploče, gdje umjesto Borojevićeva grba u pet redaka stoji: OČINSKI-DOM / NEPOBJE-DIVOGA-VOJSKOVOĐE / DR-SVETOZARA-PL-BOROJEVIĆA / OD-BOJNE-GENER-PUKOVNIKA / B-H-Z-1917. Na fotografiji Marije (Maje) Hedel objavljenoj u *Zmajskoj kronici* nedostaju desni i lijevi rub gornje dvije trećine ploče, zbog čega M. Petković opisuje da se na tom dijelu ploče nalazi samo gornji natpis: SVETOZAR-PL-BOROJEVIĆ, te na lijevom rubu: FRANGEŠ. Donja trećina ploče posve je ušćuvana te na njoj i na fotografiji M. Hedel i u opisu M. Petkovića stoji isti navedeni tekst u pet redaka.

Milovanu Petkoviću kao kroničaru DBHZ-a može se vjerovati kada kaže da ta ploča nije nikad vraćena u posjed društva. U društvenim zapisnicima nakon ožujka 1921. o ploči nema spomena, a ne spominje se ni neki spor koji bi DBHZ vodio oko pitanja vlasništva nad njom. Očito se DBHZ svojega vlasništva odrekao, čime je posredno sudjelovao u brisanju sjećanja na Borojevića i njegov kult koji je tijekom rata sâm pomogao graditi.

Ratni muzej 25. pješачke pukovnije

„Društveni muzej” koji se spominje u zapisniku sjednice upravnoga odbora DBHZ-a od 2. ožujka 1921. svjedoči da je ovo društvo već tada imalo svoj muzej, koji se razlikovao od zagrebačkoga Gradskog muzeja, čiji je osnivač „pod firmom B. H. Z.” bio Laszowski, kojim je DBHZ upravljao do 1925., kad ga je predao na upravu zagrebačkom Gradskom poglavarstvu, te koji se do te godine nalazio u prostorijama DBHZ-a nad Kamenitim vratima.¹⁰⁵ To je bitno istaknuti jer Laszowski piše da je taj društveni muzej potekao od njegove privatne „Zrinsko-Frankopanske zbirke”, koja je 1925., nakon što se iz prostorija DBHZ-a nad Kamenitim vratima iselio Gradski muzej, smještena u te

¹⁰⁴ Opis prema fotografiji u: MIRNIK, *Dvostruki počasni doktorat*, 35.

¹⁰⁵ O Gradskom muzeju vidi: PETKOVIĆ, *Emilij Laszowski Szeliga*, 144-156.

prostorije i nazvana „Zrinsko-Frankopanskim muzejom”. Osim što piše da je društveni muzej nastao tek nakon preseljenja Zrinsko-Frankopanske zbirke u prostorije nad Kamenitim vratima, Laszowski kaže i da je tek nakon toga „počeo za nj dobivati razne ine predmete”, odnosno da je Zrinsko-Frankopanski muzej tek nakon preseljenja u stari grad Ozalj, 1930. godine, dobivanjem „inih” predmeta nadrastao prvotnu zamisao o muzeju isključivo vezanom za ove hrvatske velikaše.¹⁰⁶

No DBHZ je mnogo ranije, od 1918., počeo dobivati brojne predmete koji nisu bili vezani za hrvatske velikaše i koji su se u njegovu posjedu nalazili i nakon 1925., kad je Gradski muzej premješten s Kamenitih vrata i dobio novu, gradsku upravu, te su ušli u fundus Zrinsko-Frankopanskoga muzeja. Naime, 4. prosinca 1918. „preuzelo je naše društvo od 25. domobranske pukovnije njezin ratni muzej do 300 predmeta”, koji su pohranjeni „u prostorijama gradskog muzeja” nad Kamenitim vratima.¹⁰⁷ Ubrzo potom, u siječnju 1919., „bivša 25. domobr. puk. dala je (i) svoju zastavu u pohranu društvu u grad. muzeju”.¹⁰⁸ U to vrijeme, između svibnja 1919. i travnja 1920., počelo se razmišljati da DBHZ osnuje „i svoj društveni muzej”, za koji se već počelo prikupljati predmete, pa je „bivša 25. domobranska pukovnija izručila našem društvenom muzeju svoju srebrnu trublju, koju je dobila od grada Zagreba na ratištu”, a šogor Laszowskog, novinar i diplomat Theodor Albert, darovao je za taj muzej letke bačene iz talijanskih zrakoplova nad Bečom 1918. godine.¹⁰⁹ Velika većina tih predmeta do uspostave NDH nalazila se u društvenim prostorijama nad Kamenitim vratima, gdje je do 1925. bio i Gradski muzej, odnosno od 1930. u Zrinsko-Frankopanskom muzeju u Ozlju.

Znakovito je kada i komu je 25. domobranska pukovnija darovala svoj „ratni muzej”. Naime, sve ostale hrvatske pukovnije bivše vojske, i domobranske i zajedničke, svoje su ratne muzeje darovale početkom 1919., dakle u vrijeme konačnoga raspuštanja bivših austrougarskih postrojbi,¹¹⁰ te su ih sve darovale Arheološko-historičkom odjelu Hrvatskoga narodnog muzeja, odnosno budućem Hrvatskom povijesnom muzeju.¹¹¹ Jedino je zagrebačka 25. domobranska pukovnija svoj ratni muzej darovala DBHZ-u, i to prije 4. prosinca 1918., dakle prije nego što su ona i 53. zagrebačka pukovnija zajedničke vojske 5. prosinca 1918. organizirale demonstracije protiv prvoprosincačkoga

¹⁰⁶ *Isto*, 196-197.

¹⁰⁷ „Društvene vijesti”, *Hrvatski zmaj*, god. 1918., 61. Dakle, Ela Jurdana s pravom pretpostavlja da je nakon Prvoga svjetskog rata građa 25. pješačke pukovnije „prvotno deponirana u prostorijama Družbe ‘Braća Hrvatskog Zmaja’ u Kamenitim vratima”. JURDANA, „Dokumentarna zbirka I.”, 40.

¹⁰⁸ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnici Zborova Braće hrv. zmaja 6. 10. 1909.-18. 4. 1923.*, 206.

¹⁰⁹ *Isto*, 259.

¹¹⁰ POJIĆ, *Vjesnik naredaba Odjela za narodnu obranu Vlade Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba*, XVII-XVIII.

¹¹¹ BOROŠAK MARIJANOVIĆ, „Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja”, 15-16; BREGOVAC PISK, *Slike Velikog rata*, 8-16.

čina jugoslavenskoga ujedinjenja, koje su jugoslavenskim vlastima poslužile kao izlika za raspuštanje starih vojnih postrojbi u Hrvatskoj.¹¹² Iako je to raspuštanje bilo ranije zasnovano, odluka o tome donesena je 10. prosinca 1918., kad je „sporazumno između Narodnoga Veća u Zagrebu i vlade Vrhovne komande u Srbiji” odlučeno da će se „stvoriti novu mladu narodnu vojsku na mesto bivše austrijske, koja će se raspustiti”, a nova će vojska sačinjavati „sa dosadanjom vojskom Srbije jednu jedinstvenu vojsku”.¹¹³

Na odluku 25. pukovnije da svoj ratni muzej daruje DBHZ-u zasigurno su utjecale veze koje je pukovnija tijekom rata uspostavila s tim društvom posredstvom potpukovnika Slavka Štancera. Osim toga, Ela Jurdana pretpostavlja da je 25. pješačka pukovnija svoj ratni muzej darovala DBHZ-u jer se navodno planirao osnovati „domobranski muzej”.¹¹⁴ To bi moglo biti točno jer je DBHZ ranijim osnutkom Gradskoga muzeja imao iskustvo u osnivanju takve ustanove. Moguće je i da se neko vrijeme razmišljalo o osnutku domobranskoga muzeja jer su se u dijelu međuratne hrvatske kulturne javnosti – koja je poput Laszowskog njegovala verziju „mekoga” hrvatstva i vjerovala da je moguće dovesti u sklad hrvatski nacionalni identitet s jugoslavenskim državnim okvirom u kojem su dominirali Srbi – bivše hrvatske domobranske postrojbe, za razliku od bivših hrvatskih postrojbi zajedničke vojske, smatrale pravom narodnom vojskom.¹¹⁵ Ako je i bilo planova da se osnuje domobranski muzej, nakon 5. prosinca 1918. i sudjelovanja 25. domobranske pješačke pukovnije u protujugoslavenskoj pobuni ta je zamisao pala u zaborav. U međuratnom razdoblju DBHZ, naime, nije znao što bi s tim predmetima, pa se na sjednici upravnoga odbora 22. siječnja 1941. predložilo da se „muzej bivše 25. domobr. pukovnije” daruje zagrebačkom Gradskom muzeju, uz uvjet da izloženi predmeti budu označeni kao donacija DBHZ-a, te da se od Gradskoga muzeja eventualno zauzvrat zatraže neke stvari „koje opet za nas imaju veći interes”.¹¹⁶

¹¹² MATKOVIĆ, „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918.”, 142-143.

¹¹³ ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919.*, 451.

¹¹⁴ JURDANA, „Dokumentarna zbirka I.”, 40.

¹¹⁵ Primjerice, Josip Horvat u svojem prikazu petoprosinačke pobune dviju zagrebačkih pukovnija, 25. domobranske i 53. zajedničke vojske, polazi od toga da je pobunu izazvala protujugoslavenska agitacija vjerojatno talijanskih službi („agitaciju je provodio neki narednik Murk, točnije podatke o kojemu nitko nije mogao pružiti; znalo se je samo da potiče iz krajeva koje je Italija okupirala”). Zbog činjenice da je pobuna izbila u krugu 53. pukovnije Horvat kaže da je ta agitacija tamo „zahvatila teren”. Agitacija nije „uhvatila teren” u krugu 25. pukovnije, koja je dotad bila „disciplinirana i pouzdana”, jer su tamo „momčad i oficiri uzgojeni u komandi na domaćem jeziku kao izrazito hrvatska pukovnija”. Prema Horvatu, pripadnike te pukovnije pripadnici 53. pukovnije gotovo su nasilu uvukli u pobunu te se većina pripadnika 25. pukovnije nesvjesno pridružila pobuni. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske 1918. – 1929.*, 166-167.

¹¹⁶ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnici sijela Meštarskog zbora B. H. Z. od 27. rujna 1939. do uključivo 18. studena 1941.*, 91.

Za veći dio ratnoga muzeja 25. pješačke pukovnije, koji je činilo tristotinjak predmeta, zna se što je sadržavao. U arhivskom fondu Ratnoga arhiva i muzeja NDH nalazi se popis 194 predmeta „koji su nekoć sačinjavali muzej 25. hrvatske domobranske pukovnije a bilo u pohrani kod družbe Hrvatskog zmaja u Zagrebu – a poslije prenešeno u muzej grada Ozlja”, te su u studenom 1942. predani Ratnome muzeju NDH u Zagrebu. Uz 24 slike vezane za Prvi svjetski rat, dvije zarobljene crnogorske zastave te stotinjak komada hladnoga i vatrenoga oružja, tu su se nalazili i dijelovi odora i opreme, razne druge slike, albumi s fotografijama te odlikovanja. Od slika vezanih za svjetski rat na spomenutom se popisu nalaze tri slike Otona Ivekovića („Stan zapovjedništva 25. domobranskog doknadnog bataljona”, „Crni vrh”, „Potpukovnik Duić u svom vojnom stanu”), šest slika Anđelka Kaurića („Transport ranjenika u Galiciji”, „Planina Javornik”, „Vojničko groblje u Galiciji”, „Seoska kuća u Galiciji”, „Konj uz ranjenog konjanika”, „Vojnik podupire ranjenog druga”), četiri slike F. Klobučara („8. satnija u pričuvu ispod K. P. Sawokryniczny 2. 3. 1916.”, „Na straži pred K. P. Sawokryniczny poslije 9. veljače 1916.”, „Kota 458 i postav II/25 bavra [?] istočno Dobronoutuz 26/3. 1916.”, „Groblje vojničko u šumi”), dvije slike Lavoslava Brayra (Breyera) („Ustaša od 50 godina krpa rublje”, „Posjet žene i djeteta kod ustaše”); šest slika ? Lazića („Konjaniku zasijeda smrt u šumi”, „Pas u vojnoj službi sa Ustašom”, „Barake ispod alpskih vrleti”, „Dolomiti u Alpama, lievo barake, u sredini gorske livade, gore hridine, ispod ovih magla”, „Baraka s telefonskim vodom u Alpama”, „Ustaša telefonista”), jedna slika Viktora Šipeka („Vojnici kod mašingevera”) i tri nepotpisane slike, koje prikazuju očevu kuću generala Borojevića, časnički zbor te vojnike u borbi.¹¹⁷ Prilikom odluke o izručenju tih predmeta Ratnome muzeju NDH uprava DBHZ-a (sada Viteški Red Hrvatskoga Zmaja) postavila je uvjet „da svi ti darovani predmeti dobiju oznaku da su dar našega Viteškog Reda”.¹¹⁸ U ožujku 1945. uprava Ratnoga muzeja NDH potvrdila je primitak i 72 dokumenta „iz muzeja 25. bivše domobranske pukovnije”, „koji su svi bili u muzeju grada Ozlja”.¹¹⁹

Slomom NDH Ratni muzej NDH je ukinut te je dio materijala iz njegova fundusa vezanog za Prvi svjetski rat, među kojima i veći dio navedenih slika, predan Hrvatskom povijesnom muzeju, koji je dio tih slika izložio na izložbi *Slike Velikog rata u Zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja*, koja se održavala od lipnja 2014. do siječnja 2015. godine. Dio ovdje izloženih slika ima manje ili više drugačije naslove nego na navedenom spisku Ratnoga muzeja NDH, no prema autoru, motivu koji se daje naslutiti iz naslova, godini nastanka i tehnici slikanja jasno je da se radi o istim slikama.

¹¹⁷ HR-HDA-1195-RAM NDH, kut. 4, dok. 526/1942.

¹¹⁸ HR-HDA-1195-RAM NDH, kut. 3, dok. 375/1942.

¹¹⁹ HR-HDA-806-OFEL, kut. 64, „Ratni muzej i arhiv, Zagreb (1943-1949)”. Uprava Ratnoga muzeja NDH tragala je 1942. i za navedenom „srebrnom trubom, rogom 25. pp.” te se u tu svrhu obratila tadašnjem zapovjedniku II. zbornog područja budući da je postojalo saznanje da je pukovnik (Viktor?) Mohr „jednom prilikom ovu srebrnu trubu poslao u gornji grad Zagreb, gdje ste ranije bili sa službom”. HR-HDA-1195-RAM NDH, kut. 3, dok. 35/1942.

Najzanimljivije promjene u naslovu su ideološke prirode. Gdje god se u izvorniku spominje pojam „ustaša”, kojim se označava pripadnik pučko-ustaške postrojbe u sklopu bivše domobranske vojske, u naslovu slike uvedene u fundus Hrvatskoga povijesnog muzeja stoji pojam „domobran”, „vojnika” ili ništa. Tako se Breyerove slike „Ustaša od 50 godina krpa rublje” i „Posjet žene i djeteta kod ustaše” ovdje zovu „Vojnik krpa rublje” i „Posjet žene i djeteta kod unovačenog domobrana”, a Lazićev „Pas u vojnoj službi s Ustašom” postao je „Pas u vojnoj službi”. Iako je DBHZ prilikom predaje predmeta iz zbirke 25. pješačke pukovnije izričito tražio da se na njih stavi oznaka da su donacija DBHZ-a, čini se da to nije učinjeno jer je za većinu slika navedeno da su u Hrvatski povijesni muzej preuzete iz Ratnoga muzeja i arhiva NDH te da su „dar 25. zagrebačke domobranske pješačke pukovnije”. Za Ivekovićev „Crni vrh” navodi se da je „nepoznato” kako je došao u posjed Hrvatskoga povijesnog muzeja.¹²⁰

Za dva predmeta, kojih nema na popisu predmeta iz zbirke ratnoga muzeja 25. pješačke pukovnije predanih Ratnom muzeju NDH, a vrlo su vjerojatno pripadali toj zbirci, imamo nešto više podataka. Jedan od njih je zastava 25. pukovnije koja je, kako smo rekli, DBHZ-u predana nešto kasnije nego ratni muzej pukovnije, odnosno u siječnju 1919., te je potom vjerojatno uvrštena u zbirku. Riječ je o „slavom ovjenčanom barjaku” te pukovnije, pod kojim je ona u kolovozu 1914. krenula u rat te koju je nakon gotovo dvogodišnje borbe u travnju 1916. posebno izaslanstvo donijelo s bojnoga polja u Zagreb, gdje je svečano dočekana.¹²¹ Sve do kolovoza 1934. o toj zastavi nije bilo spomena, a tada je na sjednici upravnoga odbora DBHZ-a izviješteno „da je uprava zagrebačke policije odnijela iz ozaljskog muzeja neke predmete”, i to „pukovnijsku zastavu domaće zagrebačke 25. domobranske pukovnije”, „dvije zastave crnogorske vojske”,¹²² „neka pisma upravljena na g. pukovnika Stanzera”, „epuletu srbskog oficira” te drveni sanduk s nabojem.¹²³

Razlog zapljene bio je događaj koji je zagrebačka policija ocijenila kao protudržavni čin. Naime, u Zagrebu je 1923. osnovano Društvo pričuvnih časnika 25. domobranske pješačke pukovnije, koje je njegovalo uspomenu na pale drugove u Prvom svjetskom ratu, pri čemu je kao svoj spomendan izabralo 29. srpnja, „dan pobjede nad ruskom vojskom u bitci kod Uscie nad Prutom 1917. godine”.¹²⁴ To je društvo u srpnju 1934. odlučilo odati počast zastavi bivše 25.

¹²⁰ Vidi u: BREGOVAC PISK, *Slike Velikog rata*, 20-132.

¹²¹ „Povratak zastave 25. domobranske pukovnije”, *Hrvatska*, 17. 4. 1916., 1; „Dolazak barjaka domaće domobranske pukovnije u Zagreb”, *Hrvatska*, 13. 4. 1916., 2.

¹²² Dvije zastave crnogorske vojske nalaze se na navedenom popisu predmeta iz zbirke 25. pukovnije koji su u studenom 1942. predani Ratnom muzeju NDH. Za jednu od njih kaže se da je „nadjena ispod haljetka kod mrtvog Crnogorca 5. XI. 1915. na Ilijinom Brdu”, a za drugu da je „osvojena 1. XI. 1915. na Orlovcu od Trebjenski (Trebinjskog?) bataljona po žandarima natporučnika Medakovića”.

¹²³ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik sjednica Meštarskog zbora B. H. Z. od 3. 5. 1933. do 14. 11. 1936.*, 89.

¹²⁴ „Tri slavne bitke 25. domobranske pješačke pukovnije – bitka pod Zakincem i na Gaju 1914. god.”, *Hrvatski domobran* (Zagreb), 7. 2. 1942., 9.

pješačke pukovnije te je u tu svrhu priredilo izlet u Ozalj, gdje je služena misa za njihove poginule drugove. Nakon mise prisutni bivši domobranski časnici slikali su se pod spornom domobranskom zastavom i upisali u spomen-knjigu grada Ozlja pod oznakom „Hrvatski domobranski časnici”.¹²⁵ To je navodno bilo dovoljno da policija, koja je nekako doznala za taj događaj, zaplijeni domobransku zastavu,¹²⁶ ali i predmete vezane za crnogorsku i srpsku vojsku, pa je moguće da su se okupljeni domobranski časnici trijumfalno fotografirali i s tim predmetima.

Toga puta DBHZ je intervenirao u korist svojega vlasništva. U ožujku 1936., gotovo dvije godine nakon toga događaja, tadašnji zamjenik velikoga meštra Rudolf Horvat, koji je nakon odstupanja Laszowskog privremeno vodio društvo, izvijestio je da je osobno intervenirao kod uprave zagrebačke policije radi povratka domobranske zastave i „ostalih predmeta” zaplijenjenih u srpnju 1934. te da mu je obećano da će im ih vratiti. Pritom se planiralo da se domobranska zastava svečano vrati u Ozalj tijekom „uobičajene lipanjske zrinško-frankopanske svečanosti”, na koju bi se pozvali „ratnici bivše 25. hrvatske domobranske pukovnije”.¹²⁷ No, kako je Horvatova lista u svibnju 1936. izgubila izbore za upravni odbor DBHZ-a te se Horvat uvrijeđeno povukao iz rada društva, akcija povratka zaplijenjenih predmeta je zapela,¹²⁸ pa je tek u rujnu 1939. javljeno „da smo dobili povraćene od policije zaplijenjene zastave, slike (?) itd, to smo sve otpremili na Ozalj”.¹²⁹ Nije mi poznata daljnja sudbina zastave, tek da se 13. lipnja 1941. neka zastava 25. domobranske pukovnije pojavila među drugim hrvatskim vojničkim zastavama na velikom mimohodu prilikom proslave imendana Ante Starčevića i prisege mladih časnika vojske NDH.¹³⁰

Drugi od tih predmeta slika je Otona Ivekovića „Prijelaz preko Drine kod Batarā”. Slika prikazuje 25. pješačku pukovnicu u rujnu 1914. na srpskom bojištu te ju je 25. pukovnica od autora i naručila, dakle bila je u njezinu vlasništvu, kao što je u njezinu vlasništvu sve do prosinca 1918. bila i jedna od skica za tu sliku, Ivekovićev „Crni vrh”,¹³¹ koja je tada predana DBHZ-u u sklopu ratnoga muzeja 25. pješačke pukovnije. Međutim, „Prijelaz preko Dri-

¹²⁵ Tom prilikom upisali su se bivši domobranski časnici Bogdan Šafarić, Josip Raza, Vlado Matica, Ivo Lončar, dr. Marijan Pušić, Josip Čavrak, Stjepan Kolander „te sada već pokojni Mikula Majnarić i Margetić”. O Stjepanu Kolanderu vidi: HAMERŠAK, „Popularna kultura ide u rat”, 264.

¹²⁶ „Iz slavne domobranske prošlosti”, *Novi list* (Zagreb), 3. 8. 1941., 4.

¹²⁷ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik sjednica Meštarskog zbora B. H. Z. od 3. 5. 1933. do 14. 11. 1936.*, 272-273.

¹²⁸ *Isto*, 312, 320.

¹²⁹ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnici sijela Meštarskog zbora B. H. Z. od 27. rujna 1939. do uključivo 18. studena 1941.*, 4.

¹³⁰ „Zastave slavne hrvatske prošlosti koje će sudjelovati na proslavi na dan 13. lipnja 1941. godine”, *Hrvatski narod* (Zagreb), 12. 6. 1941., 5.

¹³¹ BREGOVAC PISK, *Slike Velikog rata*, 130-132. Danas se slika „Prijelaz preko Drine kod Batarā” čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju, gdje se navodi da je način njezina dolaska u posjed muzeja nepoznat.

ne” nije na spomenutom popisu predmeta iz studenoga 1942. koje je DBHZ predao Ratnome muzeju NDH, iako se u međuraću jedno vrijeme nedvojbeno nalazila u posjedu DBHZ-a. Naime, 6. lipnja 1928. DBHZ je „zbog bojazni oštećenja” odbio molbu Otona Ivekovića da mu se ustupi slika „Prelaz preko Drine” za njegovu izložbu.¹³² Nakon što je Iveković ponovio molbu te pritom za sliku zajamčio svojim imetkom,¹³³ DBHZ je popustio i krajem srpnja 1928. Ivekoviću izručio njegovu sliku, uz pohranu njegova „garantnog pisma”.¹³⁴ Kako se činilo da do izložbe ipak neće doći, DBHZ je u prosincu 1928. odlučio zatražiti povrat svoje slike¹³⁵ te je u siječnju 1929. stupio u kontakt s Ivekovićem, pozivajući se na njegovu „pismenu obvezu”.¹³⁶ No, krajem siječnja 1929. društvo je obaviješteno da Otonova supruga Ljuba Iveković izlaže tu sliku u Umjetničkoj akademiji (Ilica 85) radi njezine prodaje,¹³⁷ pa je u veljači 1929. diglo tužbu protiv Otona Ivekovića.¹³⁸ Parnica je za DBHZ dobro krenula – u ožujku 1929. društvo je obaviješteno o „uspjehu zadržane naše molbe proti Otonu Ivekoviću” te je najavljen skori povratak slike u posjed DBHZ-a.¹³⁹ Međutim, parnicu protiv Ivekovića DBHZ je vodio još 1931.,¹⁴⁰ pa i 1936.,¹⁴¹ te su Iveković očitno našli pravni način da zadrže tu sliku u svojem posjedu.

Zaključak

Tijekom Prvoga svjetskog rata DBHZ je bio uključen u niz akcija kojima je svrha bila sačuvati sjećanje na sudjelovanje hrvatskih vojnika u tom ratu za buduće generacije. Tako je u tom razdoblju društvo sudjelovalo u projektu *Zlatna knjiga naroda hrvatskoga*, u sklopu kojega se pripremala monumentalno zamišljena knjiga istoga naslova te pokrenula akcija postavljanja spo-

¹³² HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnik glavnih skupština i odborskih sjednica B. H. Z. od 2. V. 1928. – 16. XI. 1929.* (nema oznake stranice).

¹³³ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 27. 6. 1928.).

¹³⁴ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 1. 8. 1928.).

¹³⁵ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 19. 12. 1928.).

¹³⁶ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 16. 1. 1929.).

¹³⁷ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 30. 1. 1929.). Čini se da je Iveković mučila stalna besparica. Tijekom 1942., nakon Otonove smrti, Ljuba Iveković javila se generalu Slavku Štanceru, požalila mu se na svoju tešku financijsku situaciju uzrokovanu dugovima koji su ostali iza Otonove smrti te mu za 25.000 tadašnjih kuna ponudila na otkup Otonov portret generala Borojevića, koji je ovaj naslikao u „glavnom stanu u Postojni”, a Iveković su ga dotad držali u kući „kao relikviju”. Štancer je Ljubino pismo prosljedio upravi Ratnoga muzeja NDH, koja je odbila otkupiti sliku jer im je bila preskupa. HR-HDA-1195-RAM NDH, kut. 4, dok. 433/1942. Taj je portret ipak kupljen te se 1943. nalazio u „Upravnom stožeru u Zagrebu”, ali je „danas mjesto čuvanja toga portreta na žalost nepoznato”. BREGOVAC PISK, *Slike Velikog rata*, 12.

¹³⁸ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 41, *Zapisnik glavnih skupština i odborskih sjednica B. H. Z. od 2. V. 1928. – 16. XI. 1929.* (vidi odborsku sjednicu od 13. 2. 1929.).

¹³⁹ *Isto* (vidi odborsku sjednicu od 6. 3. 1929.).

¹⁴⁰ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik 20. XI. 1929. – 22. 4. 1933.* (vidi odborsku sjednicu od 1. 7. 1930.).

¹⁴¹ HR-HDA-635-DBHZ, kut. 42, *Zapisnik sjednica Meštarskog zbora B. H. Z. od 3. 5. 1933. do 14. 11. 1936.*, 340.

men-ploča hrvatskim vojnicima poginulim u Prvom svjetskom ratu. Svrha toga projekta, iza kojega je prema svemu sudeći stajao zapovjednik doknadnoga bataljuna 25. domobranske pukovnije potpukovnik Slavko Štancer, bila je imenom i prezimenom ovjekovječiti žrtvu i junaštvo svakog, običnog Hrvata u tom ratu, te je pripadnicima budućih generacija trebao uliti osjećaj ponosa zbog sudjelovanja njihovih predaka u njemu. Time je projekt sigurno trebao poslužiti budućem učvršćenju lojalnosti Hrvata kući Habsburga, ali i daljnjoj hrvatskoj nacionalnoj integraciji.

Osim toga DBHZ je tijekom rata sâm inicirao postavljanje spomen-ploče generalu Svetozaru pl. Borojeviću, čiji su društveni položaj, ali i vjerska, odnosno iz toga izvedena nacionalna pripadnost svakako više odgovarali tadašnjoj političkoj orijentaciji DBHZ-a nego projekt *Zlatna knjiga*. Naime, Borojević je bio pravoslavne vjere te je prema tumačenju Emila Laszowskog, čija je jugoslavenska ideološka orijentacija u to vrijeme davala osnovni ton ideološkoj orijentaciji DBHZ-a, on bio Srbin koji na Soči brani hrvatski nacionalni prostor. Slomom Austro-Ugarske Monarhije DBHZ je nastavio njegovati sjećanje na osobe i događaje iz hrvatske prošlosti čija se simbolika mogla dovesti u suglasje s jugoslavenskom državom. Takvim primjerima iz hrvatske prošlosti nisu pripadale osobe i događaji iz Prvoga svjetskog rata, koji su jugoslavenskoj državi, sazdanom na srpskoj kulturi pobjede u tom ratu, bili zazorni, pa je DBHZ šutke prešao preko brisanja sjećanja na kult generala Borojevića koji je tijekom rata pomogao graditi.

U međuraću društvo niti je povelu niti sudjelovalo u ijednom važnijem događaju kojemu bi svrha bila prisjetiti se uloge Hrvata u Prvom svjetskom ratu. Situacija se nije promijenila ni nakon što je sredinom 1930-ih na čelo DBHZ-a došla nova garnitura, koju je odlikovao nešto borbeniji hrvatski nacionalni duh. Ova činjenica svjedoči da simbolika Prvoga svjetskog rata, u kojem su se Hrvati borili u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, nije imala kapacitet poduprijeti ideju neovisne hrvatske države. U tom razdoblju jedini dodir s Prvim svjetskim ratom to je društvo ostvarilo kao čuvar ratne ostavštine 25. domobranske pješačke pukovnije. Družba je u posjed ostavštine došla u formativno doba jugoslavenske države, kad se činilo da će hrvatska domobranska tradicija biti prihvaćena u jugoslavenskoj državi. To se pokazalo iluzornim, pa je ta ostavština za DBHZ bila samo izvor neprilika i teret, kojega se otrešla 1942. predavši ga u vlasništvo Ratnoga muzeja NDH.

Po tome možemo zaključiti da prema sudu DBHZ-a Prvi svjetski rat nije za Hrvate bio „slavan” događaj niti su Hrvati koji su sudjelovali u njemu bili „znameniti”. Ako pođemo od toga da je to društvo bilo reprezentativna hrvatska kulturna ustanova, koja je okupljala pojedince različitoga političkog uvjerenja, pa se s vremenom unutar njega mijenjala i politička klima, čini se da je takvo uvjerenje dijelila i hrvatska javnost.

Arhivsko gradivo

HR-HDA-635-DBHZ: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 635, Družba „Braće Hrvatskog Zmaja”.

HR-HDA-806-OFEL: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 806, Osobni fond Emilij Laszowski.

HR-HDA-1195-RAM NDH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1195, Ratni arhiv i muzej Nezavisne Države Hrvatske.

Tisak

Hrvat (Zagreb), 1926.

Hrvatska (Zagreb), 1916.

Hrvatski domobran (Zagreb), 1942.

Hrvatski narod (Zagreb), 1941.

Hrvatski ratni invalid (Zagreb), 1942.

Hrvatski zmaj (Zagreb), 1917-1918, 1925-1928.

Hrvatsko pravo (Varaždin), 1916.

Hrvatsko pravo (Zagreb), 1927.

Jutarnji list (Zagreb), 1916.

Narodne novine (Zagreb), 1914, 1917.

Novi list (Zagreb), 1941.

Obzor (Zagreb), 1914.

Prava Crvena Hrvatska (Dubrovnik), 1915-1916.

Popis literature

ALUJEVIĆ, Darija. „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića 1915. – 1918.” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015): 135-148.

ALUJEVIĆ, Darija; DER-HAZARIJAN VUKIĆ, Andreja; FERBER BOGDAN, Jasenka. „Mirogojski opus Ive Kerdića – između umjetnosti i obrta”. *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 31 (2011): 21-80.

BARČOT, Tonko. *Prešućeni rat. Korčulanski kotar u I. svjetskom ratu*. Dubrovnik: Državni arhiv, 2015.

BOROŠAK MARIJANOVIĆ, Jelena. „Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja”. U: *Dadoh zlato za željezo. Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, ur. Jelena Borošak Marijanović. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 10-35.

BREGOVAC PISK, Marina. *Slike Velikog rata u Zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2014.

DESPOT, Zvonimir. „Povijest Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja 1905. – 1996. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 29 (1997), br. 1: 5-40.

DEŽELIĆ, Velimir st. „Premužić Kosta dr.” U: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*. Zagreb: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925.-1925.”, 1925, 220.

GABELICA, Mislav. „Pravaška mladež na hrvatskom Sveučilištu uoči Prvoga svjetskog rata”. *Društvena istraživanja* 20 (2011), br. 4: 1139-1161.

GABELICA, Mislav; MATKOVIĆ, Stjepan. *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918. Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2018.

GROSS, Mirjana. „Nacionalne ideje studentske omladine uoči I. svjetskog rata”. *Historijski zbornik* 21-22 (1968-1969): 75-142.

GROSS, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973.

HAMERŠAK, Filip. „Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive”. *Dani Hvarškoga kazališta* 41 (2015): 5-71.

HAMERŠAK, Filip. „Popularna kultura ide u rat – *Sudrug*, bojni list za grebačke 25. domobranske pješačke pukovnije”. *Dani Hvarškoga kazališta* 43 (2017), br. 1: 261-319.

HAMERŠAK, Filip. *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?” *Historijski zbornik* 62 (2009), br. 2: 427-463.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „O pretiscima autobiografija sudionika Prvoga svjetskog rata, II dio”. *Časopis za suvremenu povijest* 53 (2021), br. 2: 760-762.

HORVAT, Josip. *Politička povijest Hrvatske 1918. – 1929*. Zagreb, 1938.

Imenik pretplatnika državnih telefonskih mreža u Hrvatskoj i Slavoniji, prosinac 1916. Zagreb, 1916.

JONJIĆ, Tomislav; MATKOVIĆ, Stjepan. „Dr. Mile Budak – književnik i političar”. U: *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.-1944.)*, prir. Tomislav Jonjić i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012, 13-187.

Jubilarni kalendar Braće hrv. Zmaja za godinu 1916. Zagreb, 1915.

JURDANA, Ela. „Dokumentarna zbirka I.: svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata”. U: *Dadoh zlato za željezo. Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, ur. Jelena Borošak Marijanović. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 36-100.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Prilog biografiji Milutina Mayera, učitelja u Svetoj Heleni i pisca povijesnih romana”. *Cris* 7 (2005), br. 1: 73-88.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od Bojne treba zadržati u sjećanju”. U: *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, ur. Marino Manin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 9-22.

KRLEŽA, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Zagreb: Zora, 1971.

KRLEŽA, Miroslav. *Dnevnik 1918. – 1922. Davni dani II*. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.

KRLEŽA, Miroslav. *Moj obračun s njima*. Sarajevo: Oslobođenje, 1983.

Ljetopis Družbe Braće Hrvatskoga Zmaja za poslovnu godinu 1936.-1937. Zagreb, 1937.

Ljetopis Družbe Braće Hrvatskoga Zmaja 1940 – 1941. Zagreb, 1941.

MARJANIĆ, Danijela. „Svetozar Borojević od Bojne – zapovjednik austrougarskih postrojbi na Jugozapadnom (talijanskom) bojištu u Prvom svjetskom ratu”. *Fontes* 21 (2015): 51-68.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine”. U: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ur. Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, 129-154.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Valorizacija Eugena Kvaternika u svjetlu pravaških ideologija i hrvatske historiografije od kraja 19. stoljeća do 1918.” U: Stjepan Matković, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 19-35.

MIJATOVIĆ, Anđelko. *Zrinsko-frankopanska urota*. Zagreb: Alfa, 1992.

MIRNIK, Ivan. *Dvostruki počasni doktorat Zagrebačkoga sveučilišta 1916. godine*. Zagreb: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”, 2012.

MIRNIK, Ivan. „Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne na medaljama”. U: *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, ur. Marino Manin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 161-178.

NEHAJEV, Milutin. *Rakovica: o 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1932.

Nekoja junačka djela pojedinaca i odjela zagrebačke 25. domobranske pukovnije. Zagreb, 1916.

NJUMEN, Džon Pol. *Jugoslavija u senci rata. Ratni veterani i stvaranje nove države 1903-1945*. Beograd: Službeni glasnik, 2018.

Odlomak iz djela Zlatna knjiga naroda hrvatskoga. Zagreb, 1916.

PAAR, Adolf. *Hrvatski sokol*. Samobor: Društvo za športsku rekreaciju „Šport za sve”, 2011.

PERŠIĆ, Ivan. *Kroničarski spisi*. Prir. Stjepan Matković. Zagreb: Državni arhiv; Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2002.

PETKOVIĆ, Milovan. *Emilij Laszowski Szeliga 1868. – 1949*. Zagreb: Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”, 2000.

PETKOVIĆ, Milovan. *Zmajska kronika: kronološki prikaz povijesti Družbe „Braća Hrvatskog Zmaja”. Razdoblje 1905. – 1909*. Sveta Nedelja: Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”, 2016.

PETKOVIĆ, Milovan. *Zmajska kronika: kronološki prikaz povijesti Družbe „Braća Hrvatskoga Zmaja”. Razdoblje 1910. – 1918.* Sveta Nedelja: Družba „Braća Hrvatskoga Zmaja”, 2020.

POJIĆ, Milan, ur. *Vjesnik naredaba Odjela za narodnu obranu Vlade Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008.

STIPANČEVIĆ, Mario, prir. „Dnevnik Emilija Laszowskog 1914. – 1918.” *Fontes* 24 (2018): 21-215.

STIPANČEVIĆ, Mario. *Neznani svijet Emila Laszowskog.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.

STIPANČEVIĆ, Mario; MANDUŠIĆ, Iva. „Laszowski, Emilij (Laszowsky; Emil, Emilije, Milan)”. U: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013, 573-575.

SVOLJŠAK, Petra. „Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozara Borojevića pl. Bojne v njem”. U: *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, ur. Marino Manin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011, 31-42.

ŠARENAC, Danilo. „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941”. *Istorija 20. veka* 29 (2011), br. 1: 27-38.

ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Marina; MATIJEVIĆ, Zlatko, prir. *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008.

ŠUTE, Ivica. „Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga (1935-1941)”. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, ur. Romana Horvat. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 81-98.

VEKIĆ, Matija Maša. *Hrvatska kiparica Mila Wod.* Zagreb: Vlast. izd., 2019.

VOJAK, Danijel. „Političko-upravne prilike na području samoborskog kotara za vrijeme šestosiječanjske diktature (1929. – 1935.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 45 (2013), br. 1: 119-154.

VUKIČEVIĆ, Marko. „Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske Monarhije s posebnim osvrtom na Bansku Hrvatsku”. *Časopis za suvremenu povijest* 49 (2017), br. 3: 487-508.

SUMMARY

The Contribution of the Society of Brethren of the Croatian Dragon towards Preserving the Memory of World War I

Using the available literature, press articles, and archival material, the author analyses the relationship of a Croatian cultural association, the Society of Brethren of the Croatian Dragon (SBCD), towards World War I heritage. This analysis includes the period from the beginning of World War I to the end of World War II. Since he considers the SBCD a representative Croatian cultural association in this period, the author believes that its relationship towards World War I heritage may be an indicator of the relationship of the Croatian public in general towards this war. During his research, the author noticed that this association was significantly active in all efforts whose goal was to preserve the memory of this war for future generations. After the end of World War I and the creation of the Yugoslav state, this activity almost completely ceased, and the situation did not change after the establishment of the Independent State of Croatia. The author considers that there were multiple reasons for this lack of interest in World War I heritage. Firstly, the participation of Croats in the armed forces of Austria-Hungary, which was an enemy of Serbia, was politically problematic topic in the new state and therefore avoided, especially since the new state was dominated by Serbs and built on Serbian victory culture. The political circumstances were also important in this context. If this society fostered ‘soft’ Croatness until the mid-1930s, striving to find a compromise between preserving Croatian national identity and respecting the Yugoslav state framework, how can one explain that the relationship of the society towards World War I remained unchanged since the mid-1930s, when a more combative Croatian spirit had spread through the society, and especially during the Independent State of Croatia? In his answer to this question, the author proposes that the symbolism of World War I, in which Croats fought on the side of Austria-Hungary—a state that was seen as a foreign entity—did not have the capacity to support the idea of an independent Croatian state.

Key words: Society of Brethren of the Croatian Dragon; World War I